

પ્રસ્તાવના.

જે આવડે તો, કેવલ જનસ્વભાવજ સ્વાધ્યાયનો નાનો સુનો વિષય નથી. એ અભ્યાસને આરંભે વિકટતા છે, મધ્યે આનંદ છે; પરિણામે મોક્ષ છે. જેમ સર્વ વસ્તુ કુમાર્ગે ને સન્માર્ગે ઉભયથા વાપરી શકાય છે, તેમ આનું પણ સમજવું. પ્રથમથી સંસ્કાર પામી વસ્તુસ્વભાવનું યાથાર્થ્ય ગૃહણ કરવાને તત્પર થયેલા તટસ્થ મનમાંજ ખરો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ આવા અભ્યાસમાંથી શિક્ષા અને સદાચાર પકડી લે છે. અન્યથા અર્થદુઃખ મનનાં માણસો વસ્તુનો સ્વભાવ પોતાની ચિત્તવૃત્તિદ્વારા જોઈ, તેમાંથી પોતાને અસન્માર્ગે વર્તવાના વિચારને પ્રુષ્ટિ મળે એવો ભાસ પણ કલ્પી લે છે; તેથી પણ અધમ જનો પ્રતિવસ્તુની માત્ર કાળીજ પાળુ તપાસી તેમાંથી દુરાચરણ અને હુચ્ચાઈ શિખે છે. આટલા સાઈં ઉચિત છે કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી શુદ્ધરૂપે જે જનસ્વભાવનાં ચિત્ર અનુભવની કલમથી નીકળે તેજ સુશિક્ષણ આપનાર છે એમ જાણી, તેનોજ અભ્યાસ કરવો. નાટકો આવાં જનસ્વભાવનાં ચિત્ર છે; નીતિની પ્રનાલિકા છે. નાટકો ભાષાની વિચિત્રતા ખતાવીને, કે અસંભવિત રમુજની વાતો ઉપજાવીને, જુઠી ગંમત ઉપજાવવાનાં સાધન નથી; તેમ નથી પૈસો કમાવાનો કે આખર મેળવવાનોજ રસ્તો.

આ નાટકનું વૃત્તાન્ત ઘણાં કાળાં કાવતરાંથી ભરેલું તથા પ્રેમ અને નીતિની સુએષ્ઠાથી શોભિતું છે. તેનો સદુપયોગ થવાનો સંભવ અને આશા છે. નાટકની કથા કાંઈક ઐતિહાસિક ને કાંઈક કલ્પિત ભાસે છે. ગુજરાતના રાજ જયશિખરીનું મરણ તથા વનરાજનો જન્મ એ નાટક રૂપે ગોઠવવાં એવી પ્રથમ કલ્પના

તી. રા. સા. મહિપતરામનો “વનરાજ આવડો” વાંચતાં ભુવડ-
 ૧૧ પુત્ર કરણે સુરપાલની પત્ની વિમલાને તેના ઘરમાંથી ખલાત્કારે
 ડી લેઈ પોતાને ઘેર રાખી, તથા કોઈકનું માથું કાપી લાવીને
 સુરસેનનું છે એમ કહી, પોતે પરણવાની આશાથી દેખાડ્યું,
 ત્યો તે સતી થઈ, એવી ભાગી તુટી કલ્પિત વાતનું ખીજ રોપા-
 યું. વિમલા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રી પરપુરુષના મસ્તકને સુરપાલનું
 જાણી છેતરાય એ વાત ખરાખર ખેઠી નહિ, તેથી ફેરફારો ગોઠ-
 વતાં મૈત્રીની ખરી ખોટી હાલતનું વર્ણન કરવાના, તથા સેવકની
 અધમતા દર્શાવવાના હેતુથી હરદાસ, રત્નદાસ, અને તરલા એવાં
 ત્રણ ખીજનું પાત્ર ઉભાં થયાં. આવી રીતે આ નાટક ન કલ્પિત
 રહ્યું ને ન ઐતિહાસિક રહ્યું, તેથી પાત્રોનાં નામ ફેરવી નાંખ્યાં
 અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંતમાં પણ જેવો ઘટે તેવો ફેરફાર કરી
 નાંખ્યો. અર્થાત્ આ નાટક ઐતિહાસિક છે એમ નજ ધારવું પણ
 એ એક કલ્પિત પ્રકરણ છે એમ સમજવું, નહિ તો યૌવનશ્રી પો-
 તાના ગર્ભ સમેત મરણ પામે એ વાતથી ઐતિહાસિક કથામાં,
 કલ્પિત કરી નાંખ્યા છતાં પણ, મહા બાધ આવી જાય.

નાટક ક્યાંથી શુર થાયછે તે અત્રે સમજવવાની જરૂર છે.
 ભુવનાદિત્યને એકવાર હરાવી કાઢીને સુરસેન થોડા દિવસથી
 પોતાને ઘેર પાછો આવેલોછે. તેના ખલથી જય પ્રાપ્ત થયો માટે
 જયચંદ્રરાજ તેને માન આપવાને તેને ઘેર પધારવાનો વિચાર રા-
 ખેછે. સુરસેન રાજદરબારમાંથી પાછો આવી પોતાની પત્ની કા-
 ન્તાએ રાજનો સત્કાર કરવા જે સભામંડપ રચાવ્યોછે તે જોતો
 ને વખાણતો રાત્રીના આરંભમાંજ વાંચનાર સજ્જનો આગળ
 રજુ થાયછે. જયચંદ્રરાજ તેને ત્યાંથી પોતાની પાસે ખોલાવી લેછે,
 અને ભુવનાદિત્ય પ્રાતઃકાલેજ ચઢી આવનાર છે એવી પોતાને
 મળેલી ખબર તેને કહુ છે. પછી ગર્ભવંતી રાણી યૌવનશ્રીને
 રાજના કહેવાથી સુરસેન વનમાં ભીલ લોકોને સોંપી આવે છે,
 તથા પોતાની પત્ની કાન્તા અને રાણીની દાસી તરલાને પણ જોડે

મુકતો આવે છે. વગડામાંથી પાછા વળતાં તેને કાન્તા વગેરે અટકાવે છે ત્યારે પોતાના ગળામાંથી મોતીનો ગંઠો કાઢીને કાન્તાના ગળામાં પેહરાવે છે, ને એમ કહે છે કે “જ્યાં સુધી આ દીવ્ય હારનાં મોતી વિખૂટાં ન પડે ત્યાં સુધી હું તથા જ્યયંદ્રરાજ જીવતા છીએ એમ જાણુજો.” આવાં કારણથી સુરસેનને પાછા વળતાં વાર થાય છે, ને તે પાછો આવેછે તે પેહલાં તો ભુવનાદિત્ય જોડે યુદ્ધમાં જ્યયંદ્ર મરાય છે, તથા ભુવનાદિત્ય અને તેનો દીકરો કરણ પાટણમાં પેસે છે. હરદાસ નામનો સુરસેનનો મિત્ર, જેને હાલ સુરસેનથી ઊંચાં મન હતાં, તેને કરણરાજ મોટો અધિકાર આપવાની લાલચ ખતાવી પોતાની પક્ષમાં લેછે; ને એવી સરત કરે છે કે સુરસેનને તમારે પકડી આપવો. હરદાસ ઉપરથી ખોટી હા કહી ને સુરસેનની પાછળ જાય છે, કેમકે સુરસેનના વનમાં ગયાની વાત એના જાણવામાં આવી હતી. સુરસેન એને રસ્તામાં મળે છે, તેને સમજાવીને, થોડી મુદ્દતમાં છુટો કરી દેવાનું વચન આપી, ખંદીખાનામાં પુરે છે. હરદાસ જાતે ભલો માણસ હતો, તેથી એના દીલમાં કરણરાજનો વિશ્વાસ મેળવી ને પછી સુરસેનને ગાદી અપાવવાનો વિચાર હતો.

અંક ૨. કરણની સાથે રત્નદાસ નામનો હુરચો અને કપટી મિત્ર હતો. તેની મરજી કરણનું કાટલું કાઢવાની હતી, પણ ઉપરથી મિત્રભાવ ખતાવતો. આ માણસ જોડે હરદાસને દોસ્તી થઈ. હરદાસે રત્નદાસને ખખર કહી કે સુરસેનની પત્ની કાન્તાની જોડે સહજ કાવતરામાં ફસાઈ જવાથી મારે સુરસેન સાથે ઊંચાં મન છે, તથાપિ પણ એ ભલો માણસ મારું કેહેવું માનીને ફસાયો છે, એની સાથે મારી મૈત્રીનું પુનરજીવન કયમ કરીને થાય? રત્નદાસ સૂચવે છે કે એના ઉપર તમે એને છોડવાનો ઉપકાર કરશો એટલે તે તરતજ થશે, પણ વળી કાન્તાનું સતીપણું કેટલામાં છે તે સાખીત કરી આપો તો તો વારજ ન લાગે. આ ઉપરથી કરણ જે વિષયી અને અવિચારી પુરુષ હતો તેને લલચાવીને, હરદાસ

તથા રત્નદાસ, કાન્તાને પકડવા સાથે વનમાં લેઈ ગયા. વનમાં એક સરોવરમાં કાન્તા તથા યૌવનશ્રી અને તરલા નહાતા હતાં. ત્યાંથી તરલા ને કાન્તા અને કાન્તા ને યૌવનશ્રી જાણીને કરણ અને રત્નદાસ ઉચ્ચકી ગયા. યૌવનશ્રી જે જરા આધી હતી, તે તો હપકથી પાણીમાંજ ખેશુદ્ધ થઈ ગઈ અને મરણ પામી.

અંક ૩. સુરસેનને ખંદીખાનામાંથી હરદાસ વેહુલો મુક્ત ન કરી શક્યો તેથી તે અધીરો થઈ ગયો અને યુક્તિથી છુટી નાહો. હરદાસને આ વાત જાણવાથી ખડું પશ્ચાત્તાપ થયો. કાન્તાને એણે પકડાવી હતો ખરી, પણ એનું પતિવ્રત જો સાચું હોય તો તે ભાગે તેમાં એનો સ્વાર્થ ન હતો. એણે એમ ધાર્યું હતું જે એની કસોટી નીકળ્યા બાદ કાન્તાને છોડાવીને ઉપકૃત કરીશ, તથા સુરસેનને તેડી લાવી પાટણની ગાદી એને અપાવી મારી મૈત્રી કરી જોડીશ. પણ સુરસેન ક્યાં હશે તેની ખબર મળવી હવે દોહલો થઈ ગઈ તેથી હરદાસ ખડું ગભરાયો. રત્નદાસ તો હરદાસની ધારણા ફેકટ જેવી થઈ ગઈ તેથી રાજ થયો. એણે ઠરાવ કર્યો જે કરણરાજ તો હવે કાન્તાનીજ સોડમાં ભરાઈ રહેશે, એટલે રાજનો કારભાર મારે હાથ રહેશે. આવા વૈભવમાંથી હરદાસ જેવા ભાગીયાને અટ્ટ દૂર કરવો જોઈએ. સુરસેનના નાસી જવાનો લાભ લેઈને એણે કરણરાજને ભમાવ્યો અને હરદાસે નસાડી મુક્યો એવું કહી, હરદાસને ઝેર દેવાનું ઠરાવ્યું. સુરસેન નાસીને વનમાં જઈ ભીલલોકેને પુછવા લાગ્યો, જે યૌવનશ્રી વગેરે ક્યાં છે? તેઓએ કહ્યું સરોવર ઉપર નહાવા ગયાં છે ત્યાંથી આવ્યાં નથી. સુરસેન સરોવર પાસે ગયો અને તેમને ઓળતો ગાંડો થઈ ગયો. ગાંડાખળમાં તે સરોવરમાં પડ્યો અને ત્યાંથી એની ખેહનનું મડદું એને હાથ આવ્યું તેથી ખેશુદ્ધ થઈ ગયો.

અંક ૪. તરલા અને કાન્તાને કરણે પકડી આણીને છુપાં રાખ્યાં હતાં; તેઓ એકાદ દિવસ સુધી ખેશુદ્ધ રહ્યાં. કરણે પેહલી તરલા, જેને એ કાન્તા સમજતો હતો તેને જગાડી. એ દાસી

પોતાનાં સ્વામીનો પરાજય દેખીને વૈભવનો લાલચથી ચળી. એણે કરણને પરણવાનું સ્વીકાર્યું; તથા કાન્તાને પણ જન્મ તેમ કરી દુઃસાવવાનું વચન આપ્યું. હરદાસ કરણના મિત્ર મંડલમાં હતો તેની તરલાને આવાં ખેશરમ કર્મ કરતાં કરતાં પણ શરમ આવી, તેથી કરણને કહ્યું કે એને ખસતો કરો. કરણનો વિચાર એને ખશેડવાનો થઈ ચુકેલોજ હતો ને તેમાં આ પુટી મળી એટલે એક રાત્રીએ એને ઝેરદેવા રત્નદાસ વગેરે સર્વે ભેગા થયા. રત્નદાસ એને કરણ દારૂના ઘેનમાં ચકચૂર હતા તેથી, કરણે હરદાસને પાવાનો પ્યાલો રત્નદાસને ભુલથી આપ્યો, એને તેણે પણ ગફલતમાં તે પીધો; ને બીજે દિવસે મરણ પામ્યો. હરદાસને પુરો કર્યો એવી ધારણાથી હરખાતા કરણરાજ કાન્તાની પાસે દિવસે ગયા. તરલાએ તે પેહેલાં તો કાન્તાને જગાડી હતી, એને તેને પણ પતિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરિણામે કાન્તાએ ક્રોધિત થઈ તરલાને પોતાની પાસેથી હાકી કાઢી હતી તે કરણરાજના મહાલયમાં જઈ ભરાઈ. તેણે મનમાં નિર્ણય કર્યો કે એના ગળાનો હાર તોડી નાંખી, એનો નાશ કરવો. કરણ કાન્તા પાસે ગયો, પણ ત્યાં કાંઈ વળ્યું નહિ, તેથી બહીસે મહોડે તરલા પાસે આવ્યો. તરલાએ કાન્તાને વશ કરવાનું માથે લીધું. તરલાએ તેજ રાત્રીએ કાન્તાની માલા કાપી નાંખી, પણ એનાથી પાપનો તાપ જરવાયો નહિ. ગાભરી ગાભરી રસ્તે દોડી કરણ પાસે જતી હતી એવામાં હરદાસ સામે મળ્યો તેથી ઘણીજ ગભરાઈ. જેને મુવો જાણતી હતી તેને જીવતો જોઈને એને ખાતરી થઈ જે કપટ ત્યાંજ ચપટ છે. એનું હૃદય પીગળી ગયું એને તાપ ન જરવાયાથી એણે હરદાસને બધો વૃત્તાન્ત કહી દીધો; હરદાસે તરલાને સમજાવ્યું કે તું કરણને વચમાંથી ખસતો કર, ને હું સુરસેનને તરતજ તેડી લાવી (સુરસેન ક્યાં છે તેની ખબર એને તેજ સાંજે પડી હતી.) કાન્તાને સતી થતી અટકાવુંહું. તરલાએ હા કહી. હરદાસ સુરસેનને લેવા ગયો, એને તરલાએ કરણને ઝેર દીધું; એને પોતાથી આટલાં બધાં દુઃ

કર્મનો તાપ ન ખમાયાથી પોતે પણ પીધું. હરદાસને સુરસેનને જોળી કહાડતાં વાર થઈ, એટલામાં પાટણમાં તો પ્રાતઃકાલ થઈ ગયો; કાન્તા, માલા તુટેલી દૃષ્ટીને બળી મરવા સાંઝે ચિતા ઉપર ચઢી. ચિતા સળગવા માંડી એટલામાં હરદાસ અને સુરસેન આવ્યા, તેમને કરણ મુવાની બપ્પર કહીને તરલા પણ મરી ગઈ. પોતાની પ્રિયાની “રૂ પ્રાણનાથ !” એવી ચીસ સાંભળતાં જ ગાભરો થઈ ગયેલો સુરસેન ચિતામાં ધસી પડ્યો અને પોતાની બહાલી અર્ધાંગના જોડે મરણ પામ્યો. હરદાસ પણ બેશુદ્ધ થઈ જમીનપર પડ્યો, ને એકલો જ જીવતો રહી ગયો.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ, પંક્તિ,	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ગ્રંથમાં સર્વકામ.	દીપ્ય. નીદ્રા. ચીતા.	દિપ્ય. નિદ્રા. ચિતા.
૧૪ ૨૮	નક્કી ૧૦	(મનમાં) નક્કી ૧૦
૧૫ ૯	સેવસે	સેવશે.
૨૭ ૧૮	સ્થિતિને.	સ્થિતિનો.
૪૨ ૬	ધારણ.	ધારણા.
૬૦ ૨૩	ખે.	ઐ.
૭૫ ૧૪	શીઝથા.	શીઝથી.
૮૪ ૧૮	કુસુમે.	કુસુમે.
૮૬ ૪	મારા.	મારી.
૯૫ ૨૨	વૃત્તિ.	વૃત્તિ.
૧૦૨ ૨૮	નર્ભય.	નિર્ભય.
૧૦૮ ૧૮	પોતાના.	પોતાની.
૧૧૩ ૨૧	અવિશ્વાસનીય.	અવિશ્વાસનીય.
૧૧૬ ૧૬	સ્મશાન.	શ્મશાન.
૧૧૭ ૨૭	પ્રગ્નજ જો.	પ્રગ્નજો.

પાત્રવર્ગ.

જયચંદ્ર.....	પાટણનો રાજા.
સુરસેન	{ જયચંદ્રનો મિત્ર, સાળો, અને સેનાધિ- પતિ તથા મંત્રી.
કરણ.....	કલ્યાણના રાજાનો પુત્ર.
હરદાસ	સુરસેનનો મિત્ર.
રત્નદાસ.....	કરણનો અપેક્ષિત મિત્ર.
યૌવનશ્રી.....	જયચંદ્રની રાણી.
કાન્તા	સુરસેનની પત્ની.
તરલા.....	યૌવનશ્રીની દાસી.

ભીલ, યોદ્ધા, નગરવાસી જનો, સેવક, પ્રતીહાર ઇત્યાદિ.

સૂચિતપાત્ર.

ભુવનાદિત્ય .....

કલ્યાણનો રાજા.

કાન્તા.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—સુરસેનના અવાસનો ઝબામંડપ.

કાન્તા—સુરસેન.

સુરસેન—વાહ પ્રિયે ! સભામંડપની રચના તો અલૌકિક કીધી જણાય છે.

કાન્તા—સ્વામિનાથ ! તમારા વિચક્ષણ આદેશને અનુસરીને કરેલી એટલે શી ખામી !!

સુર.—એ માત્ર તારી સુશીલતા ખોલે છે, તું નથી ખોલતી. વાહ ! સ્ત્રીવિના તે આવાં મનોરમણીય ચિત્રાદિકનું કેણું નિર્માણ કરે ? મંડપમાં પેસતાંજ. (ખતાવતો.)

વસંતતિલકા.

દીસે ઝીણી, ચકિત, આંખ થયેલી જેની,

નાના કરે સ્મરપ્રહાર નિવારી લેતી;

નાસે શી ! આ સુભગયૌવનદગ્ધપ્રૌઢા,

આપે ચઢાવી શર, કામ પડ્યો પુઠે આ !

૧

કાન્તા—(મનમાં) ઠીક છે. ધારેલા ચિત્રઉપરજ પ્રિયતમની દૃષ્ટિ ખેડી ખરી. એમના મનમાં સમજતાજ હશે જે એ મારીજ અવસ્થાનું વર્ણન છે; નહિ તો ખીજાં આટલાં સુંદર ચિત્ર મુકી એનુંજ વર્ણન શીદ કરે ? (જાહેર) પ્રાણેશ્વર ! એવિના વળી આ મહાધિરાજ જયચંદ્રરાજનું સૈન્ય એમને મંગલશાબ્દ પુષ્પથી વધાવતું આ એમને ખીરાજવાના આસનની સામેજ કાઢ્યું છે. તે તમને રૂચે છે કે કેમ ?

સુર.—ખરેખર, પેલા દુષ્ટનીઉપર જે વિજય થયાની ખુશાલીમાં આ બધો આરંભ થયો છે તેને દીપાવી, મહારાજને હુર્ષમાં ગરકાવ કરી નાખે એવુંજ એ ચિત્ર છે. (ખીજી તરફ જતો)
અહો પ્રિયે ! આ કેણુ ?

કાન્તા—(લજવાતી) મહારાજના પાદમાંથી લટકતો મુક્તાફલનો આ તોરો કેવો દીપે છે !

સુર.—(હાથે ઝાલી, કાન્તાના ગળાનો હાર ચિત્રમાં ખતાવતો)
તોરો તો પછી, પણ આ ગળાનો તોરો તો જો. વાહ ! તે લગ્નના પ્રસંગે જ્યારે,

વસંતતિલકા.

આડી કરી નજર, જોઈ, નીચું નિહાળે,
ને અંગુલી મૃદુથી, હાથ મિષે તું ડાખે;
જોતાં પિતા હસિ, નિહાળી ઉપાઈ જતી,
આ હાર હાલી વદતો—ધડકતી છાતી. ૨

કાન્તા—તમને તો એવી ટેવજ છે. અન્યકાર્યાર્થ કરેલી એટલા પણ તમે તમારા હૃદયની પ્રકૃતિપ્રમાણે સમજવાના.
(સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક—મહારાજ ! ભોજનને માટે પધારશો.

સુર.—હા. પ્રિયે ચાલ. અથવા આ આગાશીની ખુશકારક આદ-નીમાંજ આજે આનંદ થશે, માટે જરે, ભોજનસામગ્રી અહિં-યાંજ આણાવ.

સેવક—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

કાન્તા—એ વાત ખરી. પણ તમે આટલા દિવસ થયા પાછા આવ્યા છો ને મેં હજુસુધી મારા વ્રતનું ઉઘાપન કર્યું નથી, તેથી મારે જે એ, ભગવાન ચંદ્રનું વ્રત છે તેની સમાપ્તિનો દિવસ આજેજ શુભ છે, માટે તે કર્યાવિના ભોજન થાય નહિ.

સુર.—(જરા હસતો) એવું તે શું વ્રત છે ?

કાન્તા—ભગવાન શીતરશ્મિ શીતલતા વિસ્તારે માટે માનેલું.

સુર.—તોપણ એની યોગ્યતા મારા કળ્યામાં આવતી નથી.

કાન્તા—તમારો યુદ્ધમે માટે દીર્ઘકાલનો, અતિશય સંકલ્પ વિકલ્પ અને સ્નેહને લીધે અનિષ્ટના કુતર્ક કરાવતો, વિયોગજ વિચારી જીવ્યો એટલે સમજશે.

સુર.—ત્યારે તો તારા વ્રતના ખલેજ અમે ભુવનાદિત્યને છતી આપ્યા ?

કાન્તા—તમારા બાહુ—ખલે. અમારાં અખલાનાં થયથરતાં હૈયાં યુદ્ધમાં શું સમજે ? (કંપે છે.)

સુર—જે થયું તે સર્વ સારાનેજ માટે છે એમ જાણી એવી તને ભય કરનાર વાત પડતી મુકી ભગવાન્ કુમુદનાથની પૂજા કરીએ. (અવલોકન કરીને.)

વૈતાલિય.

ઉદ્યાચલમસ્તકે ચઢ્યો, શરિા જો આ સખિ! દષ્ટિ માંડતો;
ઉજળી કરી સૃષ્ટિ બાધીને, વિરહીને ઝટ શોધિ બાળતો. ૩

કાન્તા—જય જય કલાનાથ! તમે માંડે દુઃખ ટાળી મને સનાથ કરી માટે આ મારા રોહિણીવ્રતની સમાપ્તિ વેળે તમને બિનતિ કંઈકું કે:—

ધનુષ્ટુપ.

પ્રેમના રંગીલા અંશ, નવલા, સુખદા, હજો;
શુક્લપક્ષકલાપેરે, સદા સર્વત્ર વાધજો. ૪

સુર.—વાહ કાન્તે! યોગ્ય આરાધના કરી ભગવાન્ શીતરશ્મિની. પ્રેમનેજ આધીન બધું જગત્ છે. ભિન્નરૂપે, ભિન્નભાવે, જણાતો પણ એ સર્વવ્યાપી પ્રેમજ—તેનો વિજય સદા સર્વદા થાયો.
(સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સે.—મહારાજ! આપના આદેશપ્રમાણે ભોજનસામગ્રી તૈયાર છે.

સુર.—પ્રિયે! ચાલ.

કાન્તા—ચાલો, પ્રાણનાથ !

(સેવક આગળ ચાલે છે.)

સુર.—કાન્તે! આજે તો એમજ ઇચ્છા છે કે આપણા લગ્નદિવસે
આપણે જમ્યાં હતાં તેમજ ફરી જમીએ.

કાન્તા—

ઉપજાતિ.

પાછું પીએ, ને સુખી થાય સે'જ;
જમે, જમાડે રમી રોજ રોજ;
મીઠી પ્રીત ટોળની ખાઈ ખેલે,
તે ધન્ય દી, ધન્ય પતિપ્રિયાને.

૫

સુર.—ખરેખાત એવા દિવસનેએ ધન્યજ છે.

કાન્તા—કેમકે તેવા ખુબ થોડા મળી આવે છે.

સુર.—

શિશ્વરિણી.

ખરે! સંસારીની સ્થિતિ, ઉજડ વેરાન સરખી;
ન તેમાં છે કાંઈ રસ, મુખ પર્યે ધૂલજ સમી;
મળે તેમાં પ્રેમી, પ્રીતિની લઘુ દેવી મધુપુરી,
અરે ત્યારે ત્યારે, અમરસુખની ધન્ય સુધરી.

૬

(સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક—મહારાજ! મહારાજાધિરાજનો અનુચર આવ્યો છે.

સુર.—સત્વર પ્રવેશ કરાવ. (સેવક જાય છે.)

કાન્તા—શું મહારાજ જયચંદ્ર અત્યારેજ, રાત્રિએજ દ્વિતીય-
ચંદ્રવત્ અહીં પ્રકાસશે?

સુર.—એમ થાય તો આનંદની ધરી. પ્રભાતને ખદલે અત્યારથીજ
આનંદની રેલારેલ થઈ રહે.

કાન્તા—આ અનુચર આવ્યો. (કાન્તા જાય છે.)

(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

અનુ.—અભિવંદન કરું છું શ્રેષ્ઠ સામંતને.

સુર.—કેમ મહારાજાધિરાજ જયચંદ્રદેવની શી આજ્ઞા છે?

અનુ.—આપને સત્વર પોતાની સમીપ ખોલાવે છે.

સુર.—આનંદની વાર્તા. આ આવ્યો. જા મહારાજાધિરાજને સમાચાર નિવેદન કર. (નમન કરીને અનુચર જાય છે.)

સુર.—પ્રિયે! આમ આવ. (કાન્તા પ્રવેશ કરે છે.)

કાન્તા—આજ્ઞા સ્વામિનાથ !

સુર.—વિદિત થયું હશે કે મારે મહારાજ પાસે મત્વર જવું છે.

કાન્તા—યોગ્ય છે, પરંતુ ભોજન કર્યાવિના જશો અને પછી ત્યાં વધારેવાર રોકાયા તો તમારાથી કેમ રહેવાશે?

સુર.— શિશ્વરિણી.

તૃષા ત્યાં ના પીડે: મિહું પિયૂષ વાણીતાશુ પિધે;
 ક્ષુધા પીડે શાની? શરીર ભરીયું ભક્તિવિષયે;
 ગમે ત્યાંથી અન્યસ્થલભણી જવું કેમજ કદી?
 પ્રિયે! જ્યાં વેગિ છે સતતપ્રીતિહાસ્યામૃતનદી. ૭

કાન્તા—(સ્વગત) આ રાત્રીના પ્રારંભમાંજ પ્રાણપ્રિયનો વિયોગ!!
 (જાહેર) જો એમ હોય તો અહીંથીએ શીઘ્ર જાઓ?

સુર.—મા ખોલ એમ, પ્રાણાધાર!

દંદ્રવજ્રા.

છે પ્રાણ આધાર ઠરી તું મારી,
 એ સ્વામિ છે પ્રાણતણાય, પ્યારી!
 ને છે વળી ખંધન પ્રેમ પાંદ્યો.
 ત્યાં જાણે તેમાં નવ હાય વાંધો. ૮

કાન્તા—યોગ્ય કહ્યું પ્રાણનાથ! તોપણ થોડીવાર ખેશીને જાઓ
 કેમકે તમારા જવા વેળે મારાથી ભોજનનું અશુભ નામ દેવાઈ
 ગયું છે.

સુર.—અરે જરે ધેલિ! (કાન્તાનું માકું ક્રયા જચું કરીને.)

શાર્દૂલવિક્રીદિત.

પ્રીતીપાન કશું ધણું પ્રતિદિને તેથી ક્ષુધા ના રહી,
 પ્રીતીવારિતરંગ સર્વદિલમાં રે'છે સદાયે વહી;

તોયે આ કંઈ પાન હું અધરનું, આખું સુધા પ્રેમથી;
કે હે પ્રાણુ! રહે સુધા ન જરીયે, જાયે વ્યથા આવતી. ૯
(તેમ કરે છે.)

કાન્તા—(લજ્જા પામતી) ત્યારે શું ખીનું? જાઓ. પરંતુ સત્વર
પધારજો; કેમકે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત્.

કીડાના ઉપભોગ યોગ્ય નભમાં છે ચંદ્રકાન્તી ખીલી,
ને, આ શીતલ દીર્ઘજમિનિ વળી એકાકિને કાલશી;
થંડો મંદ સમીર, ગંધ વિખરે, ચોપાસ આકાશમાં,
તે જાયે નહિ વ્યર્થ પ્રાણુપ્રિયરે! મીઠા મધુમાસમાં. ૧૦

પાછા વળતાં વળી મહારાજને અત્રે પધારવાની પણ પુનઃ
સૂચના કરતા આવજો.

સુર.—તે હું વિસરનાર નથી. એવો આનંદકર્તાવાત તે કેાણુ
વિસરે? લે હવે, વાતમાં વખત વીતે છે; કેમકે આવા પ્રેમ વિ-
નોદમાં જતો વખત નિમિષમાત્રપણુ લાગતો નથી.

વસંતતિલકા.

જે પ્રેમમાં જુગ વહે, પણ અલપ દીસે,
ઉઠે પળે પળ ખુખી નવલી વિશેષે,
પ્રેમી સમીપથી જતાં ચિત્તું ચિરાય,
ને માત્ર એક પલ તે, પછી વર્ષ થાય! ૧૧

માટે મારે જવું જોઈએ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—રાગનું શુદ્ધાગાર.

રાજા—સુરસેન.

જયચંદ્ર—હૂતને મોકલ્યાને વારતો આઝી થઈ! શત્રુઓ આવે છે!
ફિકર નહિ; દેવીને ગર્ભ છે ખરો, ને, ને વાહ! (ચાદ આવવું)

હાથ એમ) તે ગર્ભમાં વળી પુત્રજ છે એવું પેલા યોગેશ્વરનું
કેહેવું હતું, ખંધુ સૂરસેન આવે તો તેની ગોઠવણ કરીએ, જો કે
યુદ્ધમાં જય તો આપણોજ છે, તથાપિ. પ્રથમથીજ સુચિન્હ
થાય છે:—

વસંતતિલકા.

ખાહૂ ધૂંજે વળી સુણું રણતુર કાને,
ને આ ઉભો ધરી ગાણું રીપુશીરા પાયે,
ઉત્સાહ માય નહિ, વિસ્તૃત ચિત્ત થાય,
ને તે ધ્વજ વિજયની સમ ફૂંડરાય. ૧૨

(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

અનુચર—અમરરાજ તપો મહારાજાધિરાજ શ્રીજયચંદ્રરાજને પ્ર-
ણામ. સર્વગુણસંપન્ન સખલશૂર સૂરસેન સત્વર પધારે છે.
(અનુચર નમન કરીને જાય છે.)

જય.—(હર્ષથી) ખહુ રૂંડું થયું; વિજયમાં શાનો સંશય?

વસંતતિલકા.

લાખો હાણ્યા સખલશૂર ગણી ગણીને,
મુક્તાતણી મુઝી રહ્યા શિર ગુચ્છ જોને;
ખરૂં વસે યશ, કરે રીપુખાણ લક્ષ્મી,
તે સૂરસેન જહિ પાલન, સર્વશક્તિ. ૧૩

(ઉભો થઈને) લાવ ખંધુ સુરને આવવાને માર્ગે જોજો.

(શરીર તરફ જોતો.)

ઓહો !

શિશ્વરિણી.

કરે મારા કંપે: અરિ સરવ સંહાર કરવા,
ચહું ચક્ષુ મારાં, અરિઙ્ગધિરથી તૃપ્ત કરવા;
ખધે-અંગે અંગે, પુલક પુલકે, આગ સળગી,
સ્થિતિ એકે આજે, નથી રણવિના અન્ય ગમતી. ૧૪

(સ્વગત) પણ હજુ સુધી શત્રુની કંઈ પક્કી ખપર મળી નથી; કે તે જ્યાં હોય ત્યાં જઈ હાથનોને હેયાનો રસ ઉતારીએ, તેમજ સુરને વળી અન્ય માર્ગે જવું થનાર છે એટલે તેમને મુકીને પણ ક્યમ જવાય? સૂર્યાદય થતે પાતાલમાંથી પણ એમને ખોળી કાઢી આ એ મૂર્ખ લોકોની ભીતિ જે લોકોમાં પેશી ગઈ છે તે ભાંગી નાંખીશું. કલ્યાણરાજનું આ દેશતરફ કંઈ કલ્યાણ થનાર નથી. ગુર્જરસિંહ શું એની આગળ નમે? બકરીઓને સિંહ નમે નહિ પણ કચડી નાંખે. ખીનનું મુહાલ પુતલાંની જીતથી મત્સર થઈ ગયો છે તોય એનો નાદ આજ પાટણની પરાક્રમી ભૂમિઉપર ઉતરશે. આજનો પ્રસંગ જરા આજુચિંતવ્યો અને વિપરીત છે તોય શું? યુદ્ધમાં ક્ષત્રિએ પાછી પાની કાઢવાની છે?

(પ્રતીહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતી.—મહારાજાધિરાજ ઘણી ખંમા, સામંત શ્રીસુરસેન પધારેછે.

જય.—(સામું જોઈ) કેવો દીસે છે એ,

મંદાક્રાન્તા.

ચાલતો એ સખલ ધસતો સિંહ જેવો ગભીર,

દૃષ્ટિ દેખી થરર થથરે વીરના હોય વીર;

જેણે એના ભુજબલતણે એકવારે પ્રહાર,

ચાખ્યો, તેને પુનરપિ નહિ વીર્યનો રે' પ્રમાદ. ૧૫

(પ્રતીહાર જાય છે.)

(સુરસેન પ્રવેશ કરે છે.)

સુર.—જયજયકાર વર્તો મહારાજા શ્રીજયચંદ્રરાજા ખંધુનો.

જય.—આવો રાજ્ય-સ્તંભ, હૃદયાધાર, સામંતમિત્ર, ખંધુ સુરસેન!

આ આસને પિરાજો. (સુરસેન બેસે છે.)

સુર.—મહારાજા! આપના મુખારવિંદ ઉપરથી આજ કંઈક ભુદાજ તર્ક થાય છે.

જય.—(હસતો) એજ તમારી બુદ્ધિનો પ્રભાવ છે. વાંકું કહો જોઈએ શું છે.

સુર.—

વસંતતિલકા.

ક્યારે હણી રૌપુતણાં શિર રાળી નાંખું,
 ક્યારે ચઢી સમરસ-મુખ, શસ્ત્ર ફેંકું;
 ફેંટું કદા સરવ કંટકરૂપ શત્રુ,
 એવું વદે કુટિલ એવું વિકાસતી ભૂ. ૧૬

જય.—ધન્ય છે. એ વાતનાં ચિન્હને ન સમજનાર શું જાણે.
 તમને ખબર હશે કે આજ આપણો કોઈ દૂત પેલા ભુવનના
 કોઈ સિપાઈ ગામમાં અન્યવેષે આવ્યા હશે તેમને ઓળખી
 સાંભળી લાવ્યો કે કાલસવારે મહાયુદ્ધ થનાર છે.

સુર.—તેથીજ આપની મુખમુદ્રાઉપર આટલો ખધો હર્ષ આજ
 વરસી રહ્યો છે, પણ કંઈ ફીકર નહિ. મહારાજની છાયામાં
 રહી સેવકે જે વીર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જોવાનો કાલે ખીજે પ્રસંગ
 છે. એકવાર તો તેમને નસારનાર આપનો દાસજ હતો;
 તો વળી ફરીથી પણ ઈશ્વરેચ્છાએ શું થાય છે જોઈએ. (મુઠ્ઠા
 પર હાથ દઈ) પાટણની તરશી ભૂમિને કાલે શત્રુના કિંધરથી
 ખૂખ તૃપ્ત કરે, અને એનો વિજયનો વાવટો ચીરી નાંખીને
 નગરમાં તાણી લાવું તોજ હું ખરો. ખીચારી પ્રજાને આ
 વગર લેવાદેવા દુઃખ દેનાર એ કોણ?

જય.—ખરેખત તમારાજ ભુજવજના ખલે આ રાજ્યનો ટકાવ
 થયાં જાય છે તેમ થશે. તોપણ તમારે એક ખીજું કાર્ય તે
 ગેહુલાં સાધવાનું છે. આ ખબર જાણવાથી આપણને આ-
 પણા પગ નીચેજ એક મોટી સુરંગ માલમ પડી છે. આપણી
 આંખોપરથી અજ્ઞાનની અંધારી, મોટા પર્વતની આપણે છેક
 કારઉપર આવી ખીજેજ ડગલે ખોમાં ગડી પડવાની તૈયારીમાં
 હતા તે વેળે ઈશ્વરેચ્છાથી મહાદેવે દૂર કરી છે; ને આપણને
 વાત આટલે સુધી ગયા પછી પણ ખબર પડી એ શુભ
 ચિન્હ છે, તોયે સાવધાન રહેવું વધારે ઠીક છે.

સુર.—મહારાજ! કરવાનું શું તે કહોને.

જય.—એટલુંજ કે તમારે તમારી ખેહેન યૌવનશ્રીને વનમાં નિર્ભયસ્થલે મુકી આવવી, કે તેના ગર્ભનો પુત્ર ન ઈચ્છવા લાયક અહિતને અવસરે આપણું વેર વાળે.

સુર.—એ વાત મારા ધ્યાનમાં ઉતરતી નથી. યુદ્ધમાં આપણે પરાજય થશે એવા માનશુકન તમે અત્યારથીજ કર્યા. મને ભય થાય છે કે, જે મહારાજ યુદ્ધની વાર્તા લાવનારને પણ મોટું ઈનામ આપવા ઉભા થતા તેજ આજ ક્ષાત્રધર્મ મુકી દઈ વાણીયાની પેઢે જય અજયનો નફો તોટો કાઢવા ખેડા છો ત્યારે ગુજરાતની શીએ દશા હશે. હે ભૂમિ !

સોરઠો.

તુજને પાલનહાર, હૈયામાં હારી હું;

કેવી થઈશ ખુવાર, તારે ચંદ્ર ગ્રહો દિસે.

૧૭

જય.—(હસતો) એમ નથી. તારાથી તે વળી ચંદ્રગ્રહણ થયાં સાંભળ્યાં છે? હું જે જે કરું છું તે આપણી ગુર્જરભૂમિના સુખને અર્થેજ. જય અજયનું વિશેષકરીને આવા પ્રસંગે શાશ્વત કહેવાય નહિ, માટે પાણી પેહેલી પાળ ખાંધવી એ પણ એક નીતિ છે.

સુર.—મેં પ્રથમથી કહ્યું છે તેમ મહારાજના મ્હોની વાણીજ આજ માનશુકન ભરેલી છે. હે સરસ્વતિ !

દંદ્રવિજય.

રામતણે મુખ વાસવસી ન અનર્ય કદા અનુવાદ કરાવ્યો,
ભારતમાં વસી પાંડવને મુખ ક્ષાત્રવિરુદ્ધ ન ખોલ વદાવ્યો;
રાજતણે પણ તે મુખડે વસી યુદ્ધવિનોદ સદાય કરાવ્યો,
આજ અચાનકરે ધિક્કરે ધિક્કર આ કયમ ખોલ ગિરા ! ઉચરાવ્યો. ૧૮

જય.—તમે તમારી ભગિનીની વ્યવસ્થા કરી આવો, હું યુદ્ધમાં અગ્રણી થઈ જાઉં છું. આમ તકરારમાં વખત ખોવા કરતાં કામમાં પડ્યા હો તો અત્યારે કેટલો રસ્તો કાપ્યો હોય ને

પ્રભાતે આવી પહોચાય. માટે મારે નિર્ણય કરનાર નથી તેથી હવે વખત ત્વરાનો છે.

સુર.—(દાંત કચડતો) જેવી ઈશ્વરેચ્છા. યુદ્ધસમયે મારે દૂર થવું!! એ પ્રસંગજ આજ કંઈક ભયાનક છે! તોય તમારી ને ઈશ્વરની ઈચ્છા ખલવાન છે! આ ચાલ્યો. (જાય છે.)

જય.—(મનમાં) એ વગર કારણ કચવાય છે. જેમ થાય તેમ ખરું. મને ભરોસો છે કે ચોડીવારમાં એ પાછા આવી શકશે. વનમાં ભીલલોકોનાં ઝુપડાં ક્યાં દૂર છે. એટલામાં હું સૈન્ય તત્પર કરાવું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—જયચંદ્રનું શયનગૃહ.

યૌવનશ્રી, તરલા, (પછીથી) સુરસેન, અને કાન્તા.

યૌવ.—(ઝબકી ઉઠીને).

દેશી.

તમે આમ રીસાવી શું જાઓ, ઘટે નહિ આવડું,
મારા સમ, રે સ્વામિનાથ! તમારે પાયે પડું. ૧૯
ભુલી હું ભુલી, મહારાજ! ખોટીજ વહેમાઈ છું;
એવી વાત ન માનું કદાચ, ભોળી છું ભમાઈ છું. ૨૦
હું ગઈ હસવાઃ જોવા પ્રેમ; થયું ખસવું હવે,
ના, ના હુંવિના કોણ હોય, તમારે વહાલા! દિલે. ૨૧
તમે કાંચન સરખા સ્વચ્છ, છે દુધથી ઊગળા,
મારા હૈડકેરા હાર, મૃણાલથી કુમળા; ૨૨
મેં તો આવડું જાણ્યું ન, નાથ! ખોલો એકવારરે,
તમે દષ્ટિ કરોને પ્રેમાલ, જીવું હું આશરે. ૨૩
(એમ કહી રૂદ્ધ કરે છે, ભેટવા ખાથોડીયાં મારે છે, પણ

ન જડતાં) અરે શું જતાજ રહ્યા!! અથવા હું મારાં આંસુને
લીધે દેખતી નથી. (હિમી થાય છે.)

(દામી તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

તર.—બા સાહેબા! તમે શું ગાતાં હતાં? આ શું કરો છો? ક્યાં
જાઓ છો?

યૌવ.—કોણ? તરલા.

તર.—હા બા.

યૌવ.—આવ તરલા તારુંજ કામ હતું. આજ સ્વામિનાથ મેહુલ
પધાર્યા પછી સહજમાં રીસાઈને કોણ જાણે ક્યાં સંતાકુકડી
રમે છે. તારી તરલતાથી પકડી કાઢ જોઈએ મહારાજને!

તર.—બા તમને સ્વપ્ન લાઇું હશે. મહારાજ તો આજ અહીં
આવ્યાજ નથી. આજ કંઈ મોટી રાજકાજની વાતમાં
રોકાણા છે.

યૌવ.—હૈં! શું મારી નજરે દેખી, જાતે અનુભવેલી વાત ખોટી?
ના ના, તુંજ કંઈક સ્વપ્નવશ દિસે છે કે ખરી વાતને ખોટી
માને છે.

તર.—બા સાહેબા! તમે એમ શાથી માને છો?

યૌવ.—ન કેમ માનું? મારી પાસે હાલ ખેડેલા હતા તે સહજ
વિનોદમાં રીસાઈને કોણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા!

તર.—એ વાત સ્વપ્નમાંજ ખનેલી છે.

(સુરસેન પ્રવેશ કરે છે.)

યૌવ.—(વિચારમાં પડીને) સંભવે તો નહિ. પછી.....કોણ
જાણે. પણ નહિ,.....નજ હોય.

સુર.—(મનમાં) અરેરે એનાઉપર થનાર ભુંડી વ્યાકૃતની વાત
એને કાને આવી દીસે છે.

તર.—ત્યારે હવે જો ખાત્રી કરવી હોય તો કોઈને મારી સાથે
મોકલો, હું મહારાજને ગુહ્યગૃહમાં ખિરાજેલા દાખવું.

સુર.—નક્કી એમજ છે, આ દાસીએ વાત આણી આપેલ છે.

ચૌવ.—(વિચારીને) વાંચે ત્યાં ખીજી કોણ છે?

સુર.—(ગભરાતો, મનમાં) અરે હવે મારાઉપર ખરો વરસાદ વરસશે.

તર.—તમારા ભાઈ ત્યાં છે તેની સાથે મહારાજ ખિરાજેલા છે.

સુર.—(મનમાં) હવે આ હું શયનગૃહની પાસે આવ્યોજ છું, અને આટલે સુધી વાત આવેલી છે, ત્યારે મારે માથે આવતો ભાર શા માટે દૂર ન કરે? (પ્રવેશ કરે છે.)

ઉપજાતિ.

તે છે ન દીકાં દુખડાં કદાપિ, તું સેવસે શું વનવાસ પાપી?

તને જણાશે કૂં જોલ મારા, શિરીષપુષ્પે જ્યમ વળધારા. ૨૪

ચૌવ.—(ઉભી થઈ, પોતાના ભાઈને ગભરાયેલી આંખોથી જોતી તથા દાસીની વાત ખરી હશે એમ માનતી) અરે સુરસેન! ભાઈ! આ શું? તમે ક્યાંથી?

સુર.—જાણ્યા પછી શું પુછવાનું છે. (એકાન્તે દાસીને) જા પ્રાણધાર કાન્તાને અત્રે તેડી લાવ. (દાસી જાય છે.)

ચૌવ.—શું જાણ્યા પછી?

સુર.—અખધડી તરફ ને તું વાતુ કરો છો તેજ.

ચૌવ.—તે વાતને ને તમારા આવવાને શો સંબંધ છે?

સુર.—એજ કે હવે સત્વર ચાલવું.

ચૌવ.—ચાલવું શું? એ તમે જોડ્યા તે કવિતા શી? વનવાસ શો? તમારા મીઠા જોલ કૂં શા? એ ખધું અવળું સવળું સાંભળી મારો જીવ ખાડુ ગભરાય છે, ને વિસ્મયથી જડ થયેલું હૈયું તમારો ભાવ સમજી શકતું નથી.

સુર.—ખજ્યો મારો ભાવ ને અવતાર. પણ લાચાર, એમ કદ્યાં વિના સિદ્ધિ નથી.

ચૌવ.—(રડતી) પણ શું? (સુરસેનની છાતીઉપર હાથ મુકતી) ભાઈ તમે પણ ખાડુ પીડાતા હો એમ લાગે છે.

સુર.—વળી ફરીથી શીદ કહેવરાવે છે? કલ્યાણનો ભુવનાદિત્ય પ્રા-

તઃકાલે ચઢી આવી પડે એવી ધાસ્તીથી, તને કોઈ નિર્ભય સ્થલે પોઆડવી એવી મહારાજની ઈચ્છા છે, ને તે કાર્ય મને સોંપ્યું છે. વખત થોડોજ છે તેથી પ્રાતઃકાલ પેહલાં એ કામ પતી જાય તો ઠીક.

(નેપથ્યે) વૈતાલિકો ગાય છે:—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

અંધારું થયું પાતળું નભવિષે તારાશ્રુતિ નીતરી;
વીણા, તાલ, મૃદંગ, રાગ તરૌને કાનેપડે આ ઘડી;
રાત્રી આઝણણાટ જોમ કરતી, વેગે ઉડી જાય છે,
નીદ્રાની મીઠીપાંખમાં જન ખંધાં જંપે પ્રશાન્તિવિષે. ૨૫

અહો મધ્યરાત્રિ પણ વીતી ગઈ. હવે બહુજ ત્વરા થવી જોઈએ.
યૌવ.—આજ પ્રાણનાથની બુદ્ધિ એવી કેમ થઈ? અરે! ઈશ્વર ન કરે ને અશુભ થાય તો મારી શી ગતિ? મને એમની સાથે...

(રાઈ પડે છે.)

સુર.—એ વાત થતી દૂર કરવાનેજ મહારાજ આટલું કરે છે. સહગમન ન થવાથી અલખત મારા કુલને એખ લાગે ખરીજ.

યૌવ.—ત્યારે આપણો કુલધર્મ કેમ તજાય? માટે જાઓ, સ્વામિનાથને પ્રાર્થના કરી કહો કે દાસી હુકમને તાપે છે, પણ કુલધર્મવિરુદ્ધ વાત થાય નહિ. સ્વામિથી સ્ત્રીએ જુદાં થવાય નહિ. જે સ્ત્રીઓ આવે પ્રસંગે તેમ કરે છે તે નરકવાસ પામે છે. માટે આવા સંસારના સુખને સાડા હું પરલોકના સુખને હાની પોઆડનારી નથી.

સુર.—એ સર્વ વાતનું મેં વિચાર કરી સમાધાન કયું છે.

યૌવ.—અરે! તમે પણ એમનાજ વિચારમાં! મોટાની વેહલમાં સૌ ખેસે. ત્યારે હવે અમ અખલાથી શું થનાર છે?

સુર.—ખેહન! એમ નથી કે સર્વદા સહગમનજ કરવું. તારા જેવી સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓને સહગમન કરવાથી ખાલહત્યાનું પાપ

લાગે છે માટે શાસ્ત્રે તેમ કરવાની મના કરેલી છે. વળી અશુભની આશા રાખવી એજ ખોટી છે. આતો મહારાજે માત્ર દીર્ઘદષ્ટિથી ભવિષ્યપર તર્ક કર્યો છે, માટે એમને સંતોષવા તું નિરાંતે ચાલ. કાલે સવારે હું તને ગડગડતે નિશાને રણવાસમાં પાછી લાવીશ. કદાપિ ન કરે નારાયણ ને અનિષ્ટજ નિપજ્યું તો અમારું વેરવાળી શત્રુના હોમથી અમને તૃપ્ત કરનાર તને સોંપેલો છે એટલે તારે સહગમનનું તો નામ દેવુંજ નહિ.

યૌવ.—એવી નોંધારી વાતઉપર વિશ્વાસ શાનો? તમારું વેર વાળનાર પુત્રીજ હોય તો કેમ?

સુર.—તેનોએ પુત્ર થાય. જો ખેલેન તું આમ કૂર થશે તો અમારા આત્મા શ્રાદ્ધની અંજલિવિના નરકમાં રખડશે માટે કહ્યું માન.

યૌવ.—ક્ષત્રિયોને તો કેશરીયાં કરવાં ધટે. પ્રહ્લયુદ્ધિનો વિચાર ન હોય; ડરતા હો તો અમને અગ્નિદેવને સ્વાધીન કરી ઉઘાડે ખડગે તુટી પડો, ને રણમાં સન્મુખ પડી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરો.

સુર.—(ત્વરાથી)

ગીતિ.

જાણું ભેદ બધા હું, જાણું મનમાં બંધી ચિકિત્સાઓ,
મનુષ્યધર્મો છું હું, વેરવળ્યાત્રિણ મળે નહિ લહાવો. ૨૬
તેથી બુદ્ધિ વિચારી, વનમાં તુજને વિદાય કરવાને,
કાલ ધણો વીત્યો છે, ઉઠઉઠ ધરિ હીંમત તું હૈયે. ૨૭

યૌવ.—હીંમત તે કઈ પેરે ધરીએ.

વસંતતિલકા.

અગ્નિતણી ભડભડાટ ચિતા બળે જ,
તેમધ્ય નારી કુમળી જઈ નહાય સે'જ;
ત્યાં પ્રેમ હીંમત ચઢે હૃદયે વિશેષે,
કહે એથ કૌણની વિષે રહું એ વનાન્તે? ૨૮

સુર.—એમ છેક પાતણું દીલ રાખે ક્ષત્રાણીને પરવડે નહિ. તારે

તો અમને આજ કેટલી હીંમત આપીને સંતાપ દૂર કરવો થટે. તને વિનોદ થાય માટે કાન્તાને તારી સાથે મોકલવાનો મેં વિચાર કર્યો છે. માટે તૈયાર થા.

યૌવ.—કદાપિ તમને મારી ચાલ ન રચતી હોય તો હું તમને આજ આઠી આવવા ખુશી નથી. ઈશ્વરની મરજીને તાબે થઈશજ.

સુર.—વાહ એ વાક્ય તે તું તારા જેવુંજ ખોલી. (ઢોઢા ત્યારે.)
(કાતા તથા તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

કાન્તા—નમન કરું છું સ્વામિનાથ ! શી આજ્ઞા છે? (યૌવનશ્રીને) ખેન અવાર.

યૌવ.—આવો ખેન કાન્તા, ખેસો. (પાસે ખેસારે છે.)

સુર.—ભુવનાદિત્યનો અકસ્માત્ હુંમલો થવાનો વખત આવ્યાથી ખેન યૌવનશ્રીને કોઈ નિર્ભય સ્થલે પોચાડવાં છે. ત્યાં તારે કાન્તે! સાથે જઈ યથારાકિત ભક્તિ કરવાની છે.

કાન્તા—એ વાતમાં વધારે શું કેહેવાનું છે.

યૌવ.—ના ખેન તમે શીઃ દુઃખ વેઠો છો.

કાન્તા—અમારે તો તમારે સુખે સુખ ને દુઃખે દુઃખ, અહીંયાં કે દૂર પણ જો તમે દુઃખી તો અમારે સુખ શાનું?

સુર.—માખાપ, મને ત્યારે અહીંયાં શીઃ મુકો છો? જે મારાથી નખળી પાતળી થશે તે ચાકરી કરી, મળશે તે મુઠીભાર ખાઈને ખેશી રહીશ. મને જોડે આવવા દો.

યૌવ.—**સુર**—ધન્ય છે તરલા, તારી મરજીપ્રમાણે થશે. જા ધોડા તૈયાર કરાવ. (જાય છે.)

યૌવ.—ત્યારે આજ આ મંદિરમેહલને જો ન આવીએ તો છેલાજ અવાર. (રહે છે.)

કાન્તા—એમ ધારવાનું કારણ શું છે? જ્ય, તે વળી કોનો થનાર છે?

સુર.—ચાલો, ચાલો વાર ન કરો.

યૌવ—ત્યારે અન્તે એટલુંજ ઈચ્છિએ છિએ કે,—

દંત્રવંશા.

હે ચણિડ! સર્વે પ્રમુખમાં વસો,
 યૌ.—કા.—હે ઉગ્ર શંભો! પ્રભુ અંગમાં વસો;
 હે ઈન્દ્ર! તારૂં પ્રભુમાં હજી ખળ,
 સંહાર થાજી સઘળું રીપું-દળ.

૨૯

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—વન.

કેટલાક મીલ, (પછીથી) સુરસેન, યૌવનશ્રી, કાન્તા, તરલા.

૧ લો મીલ—અલે! આગીયોકે? સાલ ને ખોડનો ભારો વાઢી
 લીએ ઉગરાં હું ખાહું?

૨ જો મીલ—આગતો હારે! હેલા હમરા ભાટના ગાંણાથી
 તાઝી નીંદર આવે.

૩ જો મીલ—મેં મારો ભારો વાઢીને મેલી સાંડચો સે. મને
 ખેહવા દીએ.

૪ થો મીલ—અરે તું ભાળ તો ખરો કી આ સુમાહાની લીસો-
 તરીમાં ખોડ ભલું સે. ઉગરાં ખાઈ ખાઈને તાઝાં થાહું.

૩ જો—(આંખો ઓળતો) ઓરો આવ કાંય વતાહું! હેલા આ-
 ડને શીળે અંધારામાં દેહરાં રમે.

૨ જો—આવની લો હવારમાં દેવ પાપજીને પોગે તો લાજ.

(સર્વે જીએ છે.)

વધા—હે મહારાજ! હુ મહારાજ! દેવ મહારાજ હેલાકે.

૧ લો—સાલો. દેહરાંજ હે.

૨ જો—એ પાપરે ખાઈ જાય તે!!

૪ થો—તને ખપર હાની! એતો મ્હરે જઈએ તો દેહરાં
 પરગટ થાય.

૧ લો—પરગટ તે હું કામજ કાઢી નાંખે તે, હાલા !

બધા—સાલો સાલો રોહડી કાઢો. (સંતાતા સંતાતા દોડે છે.)

(નજીક આવતાં ડરીને.)

૧ લો—અલે ! સાનો રીયે નહિ તો હરાપ દેહ.

૩ જો—તારો વૈશ જાહે લે સાનો રીયે.

૪ થો—એ કંઈ થો ખોલે. ભાણું હાંભળ.

(એક ઝાડ પાછળ સંતાઈને સાંભળે છે.)

(સુરસેન, યૌવનશ્રી, કાન્તા, તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

સુર.—ઘોડેથી ઉતરી આ ઝાડતળે આપણે મુકામ કર્યો. પેલો આપણો સેવક અશ્વને પણ લેઈ ગયો તે ઠીક થયું, ફક્ત મારો ઘોડો રહ્યો છે તે તો મારે જોઈશુંજ.

યૌવ.—શું ત્યારે અહીંયાંજ અમને મુકી દેવાનાં છે કે ?

સુર.—ના, ના.

કાન્તા—ખેન, આ વનના પ્રદેશપણુ ખરેખરા મનને હરી લે એવાછે.

યાવ.—હજી વિકટ વેદનાથી વીંધાતાં એમને ભુલી જવાશે. હાલ તો જુઓ.

તર.—ખરી કહી ખા, જગમાં તો એમજ છે.

સુર.—મને તો, ખેહેન ! આજ સ્થળ નિર્ભય તથા નિકટ લાગેછે.

કાન્તા—વળી ખેન; આ વનમાં વિવિધપ્રકારનાં મનોરંજક ઢેકાણાંછે તથા પક્ષી, પશુ, ઝાડ, જનાવરની ધણી ખલીહારી છે, તે સૌથી આપણું દુઃખ હજીયું થશે. તેથી જો તમને ગમતું હોય તો અહીંજ આપણે મુકામ કરીએ.

યૌવ.—ગમવા ન ગમવાના દિવસ, તો સાર્ધના પાડ રાતે વહી ગયા. હવે તો ન ગમતી ચીજોને પણ ખેળેખેળે ગમતી કરવા વારો આવ્યો છે.

સુર.—ત્યારે આપણે થોડેક આગળ ચાલો એટલે આ વનના કોઈ માયાળુ વાસીઓને હું તમને સોંપીને જાઉં.

૨ જો ખીલ—(છાને માને) એ મારા પાપ ! આ વગડો દેહરાંને હુંપે, હુગળાંને ખાઈ જાહે.

(અંકદમ જમને પગ પડે છે; ખીજ બીજ પણ તેમ કરે છે.)

બધા—મહારાજ અમોને જાવા દો, જાવા દો; હું તમારાં પોરીયાં સીએ. (સર્વે આશ્ચર્ય પામે છે.)

સુર.—અરે ઠાકેડાઓ, કમા શાની માગો છો ?

૪ થો—આઈખા તું દેહરાંને હુંપેસે તીમ ન કર.

તર.—અરે નાદાને! એ શું? તમે તમારા રાજનું લુણુ હરામ કરશો?

૩ જો—રાજેજીનો શેર તે રાજેજીની સાકરીને હાર, પણ કાંય-દેહરાંના ભોગ હાર ?

કાન્તા—(હસતી) નહિ, નહિ, ઠાકેરો હું તમારી વાત સમજી છું. ગભરાશો નહિ.

સુર.—હાં, સમજ્યો.

યૌવ.—પુત્રો ! મારા પેટમાં તો દુઃખનો દવ ખળે છે પણ તમારે આ વેળાનું અજ્ઞાન જ્ઞેષ્ઠ મહો મલક્યાવિના રહેતું નથી.

બધા—હું અમે તમારાં પોરાં !!

તર.—હા. એ આપણા રાજધિરાજ જયચંદ્રરાજનાં માનવંતાં રાણી યૌવનશ્રી છે, આ એમના ભાઈ સુરસેન છે, ને આ સુરસેનનાં પત્ની કાન્તા છે. હું એ સર્વની દાસી છું.

ખીલ—અરે એમને અહીં આવ્યાનું હું ?

યૌવ.—આજ વાંકે દિવસ આવતાં વખાનાં માર્યાં અમે તમારે ઘેર પરાણાં છિયે. તમારાં લુખાં પાકાં લાડને મોઢાં માની દિવસ ગાળીશું.

૨ જો—ખા હમારા લોક રે'સે તંઈ સાલો, હમારો મોટેરો તડવી તમારી સાકરી કરહે.

કાન્તા—ઠીક છે. (સુરસેનને) સ્વામિનાથ ચાલીશું ?

સુર.—ઠીક ભાઈઓ ચાલો ત્યારે. (મનમાં) કાલક્ષેપ ખાહુ થયો.

ધૃશ્વરેચ્છાએ શું થાય છે તે જોઈ (ગિચું જ્ઞેષ્ઠ) અહો કુલદેવતા સૂર્યનારાયણ પણ સહજ જણાવા લાગ્યા. (પ્રકાશ.)

(માલિની.)

દલથો તમહણુંતો, ચંદ્રનું તેજ હર્તો,
કમલ કરી વિકાસી, ભૂંગને મુક્તકર્તો;
અતિશય થઈ તાતો, વિશ્વમાં પ્રેરો પ્રાણ,
નરપતિસમ અભ્રે, જો અદે ભવ્યભાણ. ૩૦

માટે ઉતાવળ કરવી જોઈએ. ચાલો.

(સર્વે ચાલવા માંડે છે.)

કાન્તા—(સ્વગત) સૂર્યવંદન કરતાં કરતાં પણ, જે તરફ એમના
વિચારનું પૂર વહેછે તેનુંજ ભાન થઈ આવ્યું.

ઘૌઘ.—ભાઈ! આ ધોરરાનમાં, આવા લોકોને આધીન મને
મુકીને તું જઈશ? ના ના, એ વાત માઈ મન માનતું નથી.

સુર.—જે કર્યાવિના ચાલે નહિ તેમાં માણસજાત નિરપાય છે.
એમ ન કરવાથી તારે ભાઈ કેહેવા વારે પણ નહિ રહે.

કાન્તા—સ્વામિની ભક્તિમાં અમારે તો સદાય તત્પર રહેવુંજ
ધટે.

તર.—ખા સાહેબ એ ખરી વાત છે. સુભગા કાન્તા તથા
શ્રીસુરસેન જેવા રાજભક્તો થોડાજ હશે.

૧ લો ખીલ—હેલાં અમારાં સાપરાં ભળાય; આપણ હૈા આવ્યાસે.

સુર.—સાઈ થયું કે આપણે આગું ચાલવું પડ્યું નહિ. બેહેન
ઘૌઘનશ્રીના કોમળ પગની મને ભીતિ હતી.

ઘૌઘ.—જેને મારા ચીરાઈ જતા હૃદયની દરકાર નથી તેને મારા
તુચ્છ પગની હોય એ ન સંભવે.

સુર.—અરરર! આટલું કરતાં પણ હું આપું સાંભળું છું? છેલ્લે
આજ વેળા! શિવ શિવ શિવ, જો પૃથ્વી માગ આપે તો આ
વેળે તેમાં સમાઈ, પણ બેન! તારા બોલ મેં સહવાતા નથી.
પણ.....

(ખીલ કેટલાએક ભીલલોકો પ્રવેશ કરે છે.)

ખીલ—રામરામ ખાખા હુરહેન.

સુર.—રામરામ ઠાકેડાઓ. (યૌવનશ્રી અને કાન્તા લાજ તાણે છે.)

મીલ—ખોહોન્યો! તમું હું કરવા લજવાઓ સે, ખાખો હુરહેન હથળાંના ખા સે. તમે હમારી ખોહોન સે.

સુર.—(કરહેખોલે) આ મહાધિરાજ જયચંદ્રરાજનાં રાણી યૌવનશ્રી છે!

મીલ—ને તારી ખોહોન!

સુર.—હા ભાઈ.

તર.—ને આ સૌભાગ્યવતી કાન્તા મહારાજ સુરસેનનાં પત્ની તેમનાં સખી છે.

મીલ—હમારાં ધોરધન કે એવાં તાઝાં આઈખા હમારે સાપરે આવે.

સુર.—વખત ખહુ ગયો છે; તેથી હું ખહુ ઉતાવળમાંછું. માટે તમને ટુંકામાં કહી લેજો તે સાંભળી લો. તમે તમારો ધર્મ સારી પેઠે સમજે છો તેનો મને ભરોસો ન હોત તો આ રાજખીજયુક્ત રાણીને હું અહીંયાં લાવતજ નહિ, એટલે તે વિષે તો કાંઈ કેહેવાનું નથી. ભુવનાદિત્ય ચઢી આવ્યો છે, તેથી મહારાજે એમને અહીં મોકલી દીધાં છે. વિશેષ વાત હવે તમને આ દાસી તરલા કહેશે. હું જાઉં છું તે જય પ્રાપ્ત કરી એ બધાંને ફરીથી લેઈ જઈશ.

મીલ—હી ફરસે, આઈખા! હમું હારનારા ન હોય. ઝીવ ઝાય તોય હું થનારસે. હમે તારી હારે આવીએ તો કેવું તાઝું!

સુર.—તમે અહીંયાં રહી તમારો ધર્મ બજાવશો એટલે, ત્યાં આવ્યા બરાબરજ થશે.

મીલ—જેવી તારી મરઝી.

સુર.—રામરામ ઠાકેડાઓ.

(જય છે; બીજાલોકો વળાવવા સાથે ચાલે છે.)

સુર.—સર્વે વનવાસી જનો! તમે અહીંજ ઉભા રહો વિવેકનો આ વખત નથી, મારે ઘોડો મારી મુકી પવનવેગે જવું છે, ને

(યૌવનશ્રીતરફ જોતો) હજુ રાણીસાહેબ વગેરેને કેટલુંક કેહેવાનું છે. (ભીલસોફા અટકે છે.)

(યૌવનશ્રીને.) (આગળ ચાલતાં.)

ત્યારે તેં મને એવો કૂરજ ધાર્યો કેમ?

યૌવ.—ભાઈ મારી અવસ્થામાં આવેલી ગમે તેમ લવે તેથી તારે ખોટું લગાડવું નહિ. જો ને, મારા કેવા હાલ થયા છે:—

શિશ્વરિણી.

મને છાંડી આજે કઠણ દિલથી પ્રાણપતિએ,
ડુખાવી છે દુઃખે અતિકૂર થઈ કૂર વિધિએ;
પરી આ વેરાને, ઉપર નભ ભૂમિ રહી તળે,
મુકી તું એ ત્યાં ને, ભગિની રડતી સત્વર પળે! ૩૧

સુર.—(ગદગદિત થઈ) કાલ દાહડો વળશે. પંધા દિવસ એક સરખા જતા નથી. આજ અવદશા છે તેને તાપે થવું એ આપણો ક્ષત્રીયનો ધર્મ છે. તને દુઃખી દેખી માફ મન હવે કહ્યું કરતું નથી માટે છાની રહે. (જરા હર્ષથી) જ્યારે ગડગડતે નિશાને ફરીથી તને પુરમાં પ્રવેશ કરાવું ત્યારેજ હું તારો ભાઈ ખરો, નહિ તો નહિ. તું ધીરજ ધાર અને.....

કાન્તા—બેહેન, તમે શીઘ્ર આકળાઓછો, કાલે સવારેજ મોટો ફેરફાર તમે જોશો.

યૌવ.—

(ગરબી.)

“વળતાં વહાલમાંરે, નચાવ્યાં લલચાવ્યાં લોચન” —એ રાગ.

છાંડી રાજનેરે, આવી પાટ પધું વનમાંય,
તેથી દીલડુંરે, નવદાઝે, નવ કરમાય. ૩૨

પણ આ રાનમાંરે, દુખીઆરો હું ઓથ નકોય,
ટોળાથો છુટીરે હરણી, મિનવિગુવારી હોય. ૩૩

ધ્યારા નાથનીરે, તારી બ્રાત થશે ગત કોણ,
જીવું અભાગણીરે, શિવ! શિવ! નાથથી જીદી અબાણ. ૩૪

કાન્તા—એવું મા વહારે, એવું છાજે ન વહું વેણ,
 શંભુને ભજેરે, ફેડે દુઃખને રાખે એન.. ૩૫
 ધીરજ ધારજેરે, દેખી ધીરજ તમ સરકંત,
 દીલ વીંછાય છે રે, મુજ દુખનો પાણુ નવ અંત. ૩૬
યૌવ.—(ત્યારે) ઉના આંસુથીરે, આશા પ્રેમથી ભીનાભાઈ,
 કે'જે નાયનેરે, પ્રેમઝવાર તું શીશ નમાવી. ૩૭
સુર.—(યૌવનશ્રીની પીઠે હાથ મુકી) છાની ખેન છાની.

(વસંતતિલકા.)

આંખોવિષે ભગિનિ ! લેશ ન અચ્ચુ આણુ,
 મારે કિંધું ધટિત મંગલથી પ્રયાણુ;
 અચ્ચુતણા કણમહે તુજ આંખમાંથી,
 સર્વે ગરે ધિરજ તો મુજ અંગમાંથી. ૩૮
 ને ખાતી રાખજે કે, (ખડગપર હાથ મુકી.)

દ્વંદ્વવશા.

આ ખડગ શત્રુવધૂ—કેશ છેડીને,
 આખો થકી અગ્નિ રયામ ફેડીને;
 સંહારી શત્રુ થઈ રક્ત આવશે,
 રાજ વિભુ તો પ્રભુપાય લાગશે. ૩૯

યૌવ.—ત્યારે શું કાંઈ..... (જમીનપર ઢળી જાય છે.)

સુર.—અરેરે, તરલા ! તું એને સાચવીને શુદ્ધિમાં લાવ. કાન્તે!
 તને યૌવનશ્રી માટે શું વધારે કંઈ?

(તરલા સંભાળે છે; કાતા પણ રૂંધે છે.)

કાન્તા—એમાં તમારે શું કેહેવું પડે તેમ છે?

સુર.—કાન્તા ! તારા મનમાં જે હાથ તે કાઢી નાંખ, રૂંધે છે કેમ?

કાન્તા—તમારા ધર્મમાં વિદ્ધ થવા હું રાજી નથી.

સુર.—અરે! **અનુષ્ઠાન.**

પ્રેમ ને ધર્મ ખેવચ્ચે, હીદાલો હું ખની રહ્યો;
 ધર્મ સ્વામિભણી તાણે, પ્રેમથી અટકી પડ્યો.

કાન્તા—ના ના, પણ હું તેમ વિદ્ય થવા નથીજ ઈચ્છતી. તમે સુખે જાઓ.

સુર.—

ઉપજાતિ.

મોહું વદે ખોલ બધા રૂપાળા, ન તે દિસે અંતરનીજ વાચા;
જે અંતરે ગર્ભિત પ્રેમકહાણી, તે ખોલતી આંખથી અશ્રુવાણી! ૪૧

કાન્તા—ત્યારે ખરું કહેવરાવો તો, મારા મનમાં ભાતભાતનાં
સંકટ ને આપત્તિઓના ભય થાય છે, તેથી હું કંપું છું. મને
તમારી સહીસલામતીની ખાત્રી કેમ ને ક્યારે મળશે?

(યૌવનમ્ત્રી હે છે.)

યૌવ.—અહો ભાઈ! હજી તું છે! લાવ તને એકવાર ભેટી લેજી.
(તેમ કરે છે.)

સુર.—(પોતાને ગળેથી મોતીનો હાર કાઢતો) મારા એકપત્ની
વ્રતના સત્યથી સંધાયલો આ હાર, કુલદેવતા સૂર્યનારાયણ તથા
સર્વ વનદેવતાની સમક્ષ, કાન્તે! તારા કંઠમાં આરોપુંછું. જ્યાં
સુધી એ દીવ્ય હારનાં મોતી વિખૂટાં ન પડે ત્યાં સુધી જાણજે
કે હું તારી પાસેજ છું. ખેલેન યૌવનમ્ત્રી! તારે પણ એ હાર
કામનો છે, કેમકે જ્યાં સુધી મારામાં જીવ હશે ત્યાં સુધી
મહારાજનો વાંકો વાળ થનાર નથી.

યૌવ.—કાન્તા—(હર્ષથી) તમારો સર્વ રીતે જય થાઓ, આ
તમારા શબ્દોથી અમારા મનમાં શીતલતા વળે છે, ને અમને
એકાએક વિશ્વાસ આવે છે. તમે સુખે જાઓ.

સુર.—તમે પાછાં વળો. તરલા! કાન્તા! શું કહું છું?

(ધોડો મારી મુકે છે, યૌવનમ્ત્રી, કાન્તા, તરલા,
ભીલ લોકોના ભણી જાય છે.)

તરલા—ખાસાહેબ! તમે બહુ બહુ ગભરાટમાં આવી ગયાં છે,
માટે ચાલો આમ; આ કુલઝાડોની ઘટામાં થઈને પેલા ભલા
ભાયાતોને મળીએ.

ચૌવ.—ક્રાન્તા—

ઉપજ્ઞાતિ.

સંયોગમાં જે સુખ વસ્તુ દેતી, વિયોગમાં નાખતી તેજ શેકી;
સૃષ્ટિલિલા, વાડી, કુલો, કુવારા, અંગારકેરી કરી અગ ધારા. ૪૨
(એક બીલ પ્રવેશ કરે છે.)

મીલ—ખોહોનસાખ! અહીં હુધળાં ઘોડે તમારાં સેં. આ ઘોરમાં
સાલો તહાં તમુને હમારી ખઈયરો મળહે ને હવાશે. (નમ્રછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—રણબુમિ.

હરદાસ.

હરદાસ—સુરસેન ક્યાં હશે, એ તરફની તો કાંઈ અડચણ નથી.
જરૂર એ એની ખેન વગેરેને મુકવા ગયેલો હશે. ઈશ્વરે આજ
એવો યોગ આણ્યો કે હુંજ કરણરાજની નજરે ચઢ્યો; ને
મને આવી સારી એમણે પદ્ધતિ આપવાનું કહ્યું છે. તેની
સરત, પણ ખડું વિકટ કરી છે. કોઈ રીતે બળથી તો એ
સિંહ જેવો સુરસેન પકડાય નહિ. કદી કલથી માને ખરો.
પણ હું જો એવી યુક્તિ કરું, કે માંડે કામ પણ થાય ને પાટ-
ણનું પણ થાય, તો ઠીક. ડાહ્યા પુરુષો એજ કહેવાય કે જે
પોતાની સ્થિતિને સારામાં સારો ઉપયોગ સ્વાર્થે ને પરમાર્થે
કરે. સુરસેન મારો મિત્ર છે, ને આજગઉપર એકવાર એની
સ્ત્રીને લીધે મારે ઊંચાં મન થયાં હતાં, તોય આવા સાંકડા
પ્રસંગે એનો વિધાસ મારાઉપર ખેઠા વગર રેહરોજ નહિ;
જે કલંક એણે મને લગાડ્યું ધાયું હતું તેનું વેર વાળવાનો પણ
આ ભલો પ્રસંગ છે. એના વનમાં ગયાની વાત મારાવિના બીજું
કોણ જાણે છે, ને જો હું પણ એની સ્ત્રીને મધ્યરાત્રે કોઈ
હલકી સ્ત્રી જેઠે જતાં દૃષ્ટી, એનું પતિવ્રત કેટલું સાચું છે
તે જોવા પાછળ ન ગયો હોત, તો એ મારા પંઝામાં પણ નજ
આવત. વનમાં એનું તમામ કુટુંબ છે એ વાત ફસાણું, કે

તરત એનું માથું ધડઉપર રહી શકે નહિ. એની સ્ત્રીએ મારા ઉપર, જે પોતાને લલચાવવાનો અપવાદ મુકી ઊંચાં મન કરાવ્યાં હતાં, તેનું વેર એ પ્રમાણે વળે તેમ છે. તોયે નહિ! સુરસેન જેવો નિષાલસ મનનો માણસ બીજો કોઈ નહિ હોય. એનો શો વાંક? આપણે એનાઉપર કંઈ ધારવું એ ખોટું છે, એનો પ્રેમ ને વિશ્વાસ, અહા! કેવાં દીવ્ય હતાં ને છે. ત્યારે મેં ધાર્યું છે તેમ આ પ્રસંગનો સારામાં સારો ઉપયોગ શી રીતે કરવો? (વિચારતો) પાટણ તો પાયમાલ થઈ ગયું એનો પ્રતાપ આજ ધૂળમાં રગદોળાયો, એ માતાને માટે શું મને ન લાગવું જોઈએ? ત્રણી એ કરણ જેવા વિષયી તથા અસ્થિર ને હુમમગ્ન મનવાળા માણસનું શું દેકાણું? એને માટે આપણે કંઈ કરીએ ને પરિણામ કંઈક નીકળે. માટે એના વિષયમાંજ એનો નાશ કરાવવો ને પાટણનો પુનરુદ્ધાર થાય તેમ કરવું. એજ ત્યારે, હવે હકલું નહિ; મારો નિર્ણય થઈ ચુક્યો. ઠીક છે, સર્વ રીતે એ તો ચોકડું ખેસશેજ; માટે ફીકર નહિ. સુરસેનને હવે બધું સમજાવી દેવું જોઈએ, માટે સુરસેનને જઈને મળું. (આગળ ચાલે છે) અહો વિચારમાં ને વિચારમાં નગરના દરવાજાથી તો હું બહુ દૂર આવ્યો છું. સુરસેન ધાણુંકરીને આજ દરવાજે આવશે, માટે આગળ ચાલું. (ચાલે છે) (દૂરથી કંઈ અવાજ સંભળાય છે.) જોઈ એ કોણ છે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠા.

સ્થળ—રણભૂમિ.

સુરસેન—હરદાસ.

સુર.—અહો હવે સંગ્રામભૂમિ પાસે આવ્યાનાં શુભચિન્હ શરીર ઉપર થવા માંડ્યાં! અંગઉપર પુલકેપુલક ઉભાં થઈ જાય છે,

કળજીં કુરકુડે છે, ને લોહીનો ધમધમાટ, તો આમ સંભળાય છે. દિવસ ચઢી ગયો તેથી શંકા થાય છે જે શા સમાચાર હશે. મહારાજને મળું ને પછી એમના ચરણઆગળ માઈ મૃત્યું થાય તોય શું? સંગ્રામનાજ ભણકારા વાગે છે. જાણે રણતૂરનો ટેંટેકાર મચી રહ્યો હોય—અબક અબક કરતાં ખાંડાં છટ્છટ શરીરમાં પેસતાં હોય—હંકા ગડગડતા હોય—એમ લાગે છે. ધન્ય છે એ માતાને કે,—

વસંતતિલકા.

જેનાં જીએ નયન અંતરથી ઉલામી,
ધારા કપન્ધયકી લોહીની પૂર્ણ વહેતી;
એતાં ન મસ્તક ડગે, નવ દીલ ચોરે;
એવો જાણ્યો સમરભૂયણપૂત જાણે.

૪૩

આહો દુંડુભિ સંભળાય છે:—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

મોટા મત્તગજેદ્રત્રાટસરખો કંપાવતો કાયને,
જાણે મેઘવિઘટનારવ રહ્યો વ્યાપિ પયે કાનને;
વૃક્ષોની ઘટ કુંજથી પ્રતિધ્વનિ જેનો પડે કાનમાં,
વાગે દુંડુભિનાદ થૂલ, વધતો શું સૈન્ય સંગ્રામમાં!

૪૪

આહો સંગ્રામ ચાલ્યું? (ઉતાવળો દોડે છે.)

અરિયેમાં અટક્યા થકી ખખડું ખાંડાંતણું ખોખરું;
ભાલા ને ખરછી લઈ, રિપુપુડે સામન્તનું દોડવું;
ઝાઝા શસ્ત્રમહારથી ગજતણું પીડાઈ ને ત્રાડવું;
વાજનું હણણાટથી અહીંતહીં વેગે કુદી દોડવું;
વાગે દુંડુભિ, થૂલ છાય નભને, શસ્ત્રો ધણાં ઉછળે,
જાણે ગડગડતા ધનાન્નવચમાં વિદ્યુત્પ્રભા નીકળે;
ધારા શોણિતની વહે, મળી ઝીલે પક્ષીપિશાચો ધણાં;
એ સર્વે નજરે રહ્યું તરવરી, આ શબ્દ કાને જતાં.

૪૫

૪૬

પણ હજી સંગ્રામભૂમિ આવી નથી. અહો અકાશમાં આ શું જણાય છે ?

મંદાક્રાન્તા.

ભાસે ભાનું કિરકણથી છાયલો રક્તઅંગે,
કાલાં અબ્રો, કિરકણ શું સેજ રાતાશ મારે !
ચક્રે ઉડે સમળી, કકળે કાગડા, રથેન પુઠે,
ઝાલી પંડ, મુખથી કરડે ખોપરી ખોતરીને. ૪૭

ખરેખર એ ચિન્હ સંગ્રામ થતું હોય તે કરતાં, થઈ રહ્યું હોય તેનાં છે. અહો ! મુજવિના સંગ્રામ થઈ રહ્યું ? મહારાજ કેવા હર્ષમાં વિજયથી ખુશ થતા ખેડા હશે ! જયજયકાર ચેકાર થઈ રહ્યા હશે, વિજયશ્રીયો શોભી રહેલા દરબારમાં. પણ અરે ! વળી આ શું !! (વિસ્મયથી.)

સગ્ધરા.

ધાલી મોઢાવિષે ને, ટપકતી કિરકે, ખોપરી ચોટલીથી,
નાસે મ્હોઢેથી બહેતી, ટપટપ ગળતી લાળ સ્વાદે થયેલી;
કેડે બીજાં કુલાવી પુછડી, ધરધરે ખેંચને તાણ કર્તા;
એવાં દોડે શિયાળો સિમપર સઘળો, એળવા ખોળી લેતાં. ૪૮

ઓ ઈશ્વર ! આ બધાં ચિન્હ સંગ્રામ સંપૂર્ણ થયાનાં છે. પણ કોણ જાણે શા કારણથી, મારા અંતરમાં હર્ષ છલકાઈ જવો ન્હોતો, તે છેક ટાઢો પડી ગયો છે. કદાપિ એ સંગ્રામમાં જયનો સાધન હું ન થઈ પડ્યો તેથીજ એમ થતું હશે.

(હરદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

હર.—મહારાજ ! સુરસેન ! એમજ છે.

સુર—(વિસ્મયથી) અહો ! એ કોનો અવાજ ! એ ખોલ સાંભળતાંજ મારી નજરઆગળથી સઘળો સંગ્રામનો ચિતાર ઉઠી ગયો અને આ કોણ ? (ન્હોતો) મારીપાસે કોણ ઉભું છે ? હરદાસ !

હર.—હા પ્રિયમિત્ર ! તમારી સામોજ આવતો હતો.

સુર.—શી વધામણી લાવ્યા છે, ભાઈ?

હર.—વધામણી તો શાની?

સુર.—અરે એટલોજ તમારો ખોલ મારા માથામાં જાણે મોટો
સોટો વાગ્યો હોય એમ જ્ઞાનેન્દ્રિયને ખહેરી કરી નાંખે છે.

(આંખે હાથ દેઢ રહે છે.)

હર.—જેને માટે આપણો ઉપાય નથી તેમાટે હવે તમે શૂરા થઈને
શું હઠી જાઓ છો. તમારે તો હવે જે નકારામાં નકારો પણ
કાલ હોય તેની સામાં છાતી કાઢી ઉભા રહેવું જોઈએ.
તમારાઉપર આ ખપ્પરથી ઘણી અસર થશે એમ જાણીનેજ હું
તમારા સાંમે આવ્યો છું. ને વળી મારા મનમાંએ વેર વાળ-
વાના ખીજ ઉપાય રમીજ રહ્યા છે.

સુર.—(જાગીને) પ્રિય હરદાસ ! તમારા છેલા ખોલરૂપી અમૃતથી
મારું દીલ પ્રુનરપિ જીવતું થયું. પણ તે પેહેલાં શું થયું તે
સવિસ્તર કહી જાઓ.

હર.—ભાઈ જરા આગળ ચાલતાં હું તમને સર્વ સમજાવીશ.

સુર.—આગળ ને પાછળ, હવે આપણે લગભગ સંગ્રામભૂમિના
છેડાઉપર ઉભેલા છીએ ને આહીયાંજ મને ખધું કહી દો.

હર.—તમારી સઘળી ધીરજ એકત્ર કરી સાંભળવા તત્પર થાઓ
કે ભુવનાદિત્ય તમે આમ નગરખહાર થોડે દૂર પહોંચ્યા હશે
ને ચઢી આવ્યો. મહારાજ જયચંદ્રદેવ થોડાં ઘણાં અગાં
સજ્જ થયેલાં માણસો લેઈ સામા થયા પણ તેમનો આત્મા
સ્વર્ગવાસ પામ્યો.

સુર.—(નિસાસો નાખતો)અને એ ભુવનાદિત્ય અત્યારે નગરમાં છે?

હર.—હા મહારાજ.

સુર.—ત્યારે હું ખરો સામંત ક્યારે કેહેવાઈ કે મારા મિત્ર તથા
ખનેવીનું વેર, એ ભુવનાદિત્ય જોડે તુમુલયુદ્ધ કરી, વાણું ત્યારેજ.
માટે ચાલો હરદાસ આગળ થાઓ. (આજવા માંડે છે.)

હર.—તમારા શૂરમાં કાંઈ ખામી નથીજ, તમે ખસવાનું છે એટલે

તમારે કરું અસાધ્ય નથી. પણ એ રાજા ધર્મયુદ્ધના નિયમ પાળતો નથી. એ તમારી સાથે યુદ્ધ પોતે જાતે ન કરતાં તમને તરત પકડાવી લેશે. ને કદાપિ વેર વાળવાનો વિચાર તમારા મનમાં ને મનમાં રહીજ નાથ.

સુર.—ત્યારે શું મારે ન જવું?

હર.—મને તો એમજ લાગે છે કે તમારે જવું નહિ. પણ આ પાટણની ભૂમિ હવે તમારેજ આગ્રયે છે તેની સંભાળ અન્ય રીતે લેવી.

સુર.—અરેરે ખીચારી ભૂમિ!

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

તારી આંખ અજાણી કુહ, દુઃખથી રે'તી સદાયે હસી,
તું આઝા પતિ-ભૂપ-ને વરો તથા નિત્યે કુમારી રહી;
તે તું આજ ઉપાડી કેશ રહતી રે! ચંદ્રકેરે જવે,
ફાટે દીલ રહી રહી પણ કહે છાની ખમા કે હવે? ૪૯
(અયુષાત કરે છે.)

હર.—એમ મા બોલો મહારાજ, તમે ખેડા છો ત્યાંસુધી એ ભૂમિ સનાથજ છે. એનું દુઃખ ભાંગનાર હવે તમેજ છો. એ માતા તમારીજ આશા રાખે છે.

સુર.—અરે દુષ્ટ દેવ! તે મને મારા કર્તવ્યકર્મથી જુદો પડવાનો પ્રસંગ આણી, આ દશાએ પોચાડ્યો, ત્યારે તે પેહલાં માંડ મૃત્યુજ રો ના આણ્યું? જયચંદ્રરાજ સન્મુખ પડી સ્વર્ગલોક પામ્યા તેથી હું નારાજ નથી પણ આ ખીચારી ભૂમિની શી વલે! અરેરે મહારાજ તમારા મહેનો વાણી સફલ થઈ! ખરેખર તમે દેવની પેઠે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેજ થયું! હવે શું કરવું તે પણ સમજણ પડતી નથી.

હર.—મહારાજ! હાલ તો તમારા વિચાર બધા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલા છે, ને આ શોકનો ધા વળી તાજ છે એટલે તમે એમ ધારો છો કે હું કંઈ કરવાને શક્તિવાન નથી; પણ હું તમને ધીમે

ધીમે જે વાત કહું તેપર લક્ષ આપવા કૃપા કરો તો વેર વાળ-
વાનો સરલ ઉપાય હું તમને બતાવું.

સુર.—હા ભાઈ તમે હમણાંજ એવી સૂચના કરી હતી ખરી.
અમારાં દીલ તો ખરું જ્ઞેતાં રીડાં થઈ ગયેલાં છે. અમને મ-
રણથી થોડોજ શોક થાય છે. પણ આ તો આવો નિકટ ધા
લાગવાથી મન કહ્યું કરવું નથી. મારી બેહેન તો સાંભળશે
ત્યારે શું એ કરશે? તેનું મન શી રીતે મનાવવું તેની મને
મોટી ફીકર છે. હું જનાર જયચંદ્રરાજ જે મોટું નામ મુકી
સ્વર્ગવાસ પામ્યા તેમને રડતો નથી, હું રડું છું—પાટણને, એ-
મની પટ્ટરાણીને, ને મારી એમની સાથે ન જવાઈ શકાયની
દુર્ભાગ્યતાને.

હર.—સત્ય છે! પણ તમે હવે પાછળ રહ્યા છો તે સારાનેજ
માટે. મેં તમે તમારા રહી ગયાનો સારો ઉપયોગ કેમ કરી
શકો તે માર્ગ બોળી કાઢ્યો છે.

સુર.—અહો આપણે છેક રણમૂમિઉપરજ આવી પડ્યા! અરે
આ ખોપરી. (દેખાડતો.)

શાદૂલવિક્રીડિત.

જેમાં તર્કવિતર્ક રાજ્ય રણના વાંકા ચુંકા મહાલતા,
સંસારી સુખ માત્ર થાય જગમાં તેની હતી જ્યાં સિમા;
રાતા, શ્વેત, કદાપિ શ્યામ નિપજે ગોળા ઉરી જ્યે જ્યાં,
તે આજે વરે વ્યાળ દંત કરડે, છે ધૂળ દુર્ગંધમાં. ૫૦

અરેરે,—

સોરઠો.

ચઢતા જે શિર તાજ, ઝગ ઝગ ઝગ જ્યોતે થતા;

તેપર રે પ્રભુ! આજ, ધૂલ ન ચપટી ઢાંક્યા. ૫૧

હર.—મહારાજ! જગતનું તંત્ર એવુંજ અસ્થિર છે. આજ હસવું
તો કાલ રડવું એમ ઉત્તરોત્તર આલ્યાંજ જાય છે. એટલાજ

માટે આપને કેહેવાનું કે નિરાશ ન થતાં જો ઉપાયમાં તત્પર રહેશો તો આજ અવળો છે તે વળી કોઈ કાળે સવળો થઈ જશે.
સુર.—યોગ્ય કહ્યું. પણ પેહેલાં મને એક વાત કહો કે મહારાજનું શવ પણ આવીજ દશામાં હશે માટે આપણે તેને કંઈ નહિ તો ભૂમિદાહ પણ દેઈએ.

હર.—એમના શવને સંભાળીને શત્રુઓ લેઈ ગયા છે, એટલે આપણે નિરૂપાય છીએ. સાંભળ્યું છે કે તેમનો વિચાર એ શવને કોઈ રીતે અપમાન પોચાડવાનો નથી એટલે આપ નચિંત રહો.

સુર.—પણ તેઓ ક્યાં હશે ?

હર.—એ ખબર હોત તો હું આપને ત્યાં ન તેડીજ જાત ?

સુર.—ફીકર નહિ; એમનો આત્મા સ્વર્ગવાસ પામ્યો એટલે પછી શરીરને જે થાય તેની થોડીજ દરકાર છે. ખરેખર પણ આ ભૂમિને ડાકિની કહીએ તોય ચાલે, કેમકે— (તિરસ્કાર કરતો.)

શારૂલવિક્રોડિત.

ખાધા અર્જુન કર્ણ લક્ષ્મણસખા રામાદિ આઝા જનો,
 ખાધા ન્યાયસભાસુભૂષણ વળી, દાતા અદાતાગણો;
 ખાધા વંશ ઉજ્જળનાર સુતને, તોયે રહી ભૂખડી,
 એંએ હાથ પસારી રોજ જનને, પામે જીવાની નવી. પર
હર.—મહારાજ એનો શો વાંક છે ? કાળક્રમે કરી નામ તેનો નાશ છેજ; એ તો તમારા જેવા મહાત્માના હાથમાં આવતાં સુખી થાય છે નહિ તો એના જેવું ખીજું કોઈ દુઃખી નથી. તમારે એનો તિરસ્કાર કરવો ઘટે નહિ. જીએ.

વસંતતિલકા.

હાથે કુટે શિખ રહે મુકી પોક પોતે,
 ને ત્રાહિ, ત્રાહિ, વદતિ જયચંદ્ર જાતે;
 ક્યાં રોજો દુઃખ, સુણશે મુજવાત કોણ ?
 ને ખાંહિ મુજ પકડે નહિ કો સુપૂત.

સુર.—નહિ શા વાસ્તે? મુજસરખા એના સેવક તૈયારજ છે.
એને માટે શું કરવું તે કહો હરદાસ.

હર.—સાંભળો રાજ, આપ વનમાં પધાર્યા એ વાતનો સાક્ષી
થવા મને દૈવે મોકલ્યો હતો.

સુર.—હૈ, શી રીતે? (જરાક ગભરાય છે.)

હર.—મહારાજ! તમે ગભરાશો નહિ. તમારાં ભગિની વગેરે
ક્યાં છે તે હું જાણું છું. નગરની બહાર હું ચર્ચા જોવા ફરતો
હતો તેવામાં તમને જતાં જોયા. પણ તમારી એ વાત મારા
અંતઃકરણમાં તાળાકુચીમાં છે એમ સમજી ફીકર કરતા નહિ.

સુર.—(મનમાં) ખરેખાત જો આ માણસનો વિચાર મને ફસાવ-
વાનો હોત, તો એ તેમ સેહલાઈથી કરી શક્યો હોત; માટે નહિ
મારા દિલમાં એનાઉપર જે આશુવિશ્વાસ આવે છે તે ન આ-
ણવો. (જાહેર) તમારી વર્તાણુંકજ કહી આપે છે કે તમારું કેહેવું
યથાર્થ છે. હરદાસ! તમસરખા મિત્ર થોડાજ હશે.

હર.—એમાં મહારાજ! મેં કાંઈ કયું નથી. અમથા ખોલી સેવકના
ઉપર પાડ ચઢાવશો નહિ.

સુર.—હાં આગળ ચાલો.

હર.—હું તમારો મિત્ર છું એ વાત કરણરાજાએ જાણી; તે ઉપ-
રથી મને ખોલાવી તેમણે મોટી પદ્ધતિ આપવાનું કહ્યું.

સુર.—ને તેની સરત શી કરી?

હર.—કે મારે તમને પકડી લાવી કેદ કરાવવા. ધિક્કાર છે, એ
દુષ્ટની જીભ કાપવી ઘટે. પણ વખત એવો છે.

સુર.—ત્યારે તો તમે મને પકડવા આવ્યા હશો?

હર.—મહારાજ! તમારું મન શાન્ત રાખો, જરા પણ વિશ્વાસ-
ઘાતનો મારા મનમાં હેતુ નથી. મારા મિત્રની, મારા રાજાની,
ને મારી જન્મભૂમિની સેવા કરવાનેજ હું તત્પર થયેલો છું.
શત્રુનો નાશ કરાવી પાટણનો વિજય તમારે હાથે કરાવવો એજ
મારો હેતુ છે. તમારી ઈચ્છા હોય તો તમે અત્યારે પણ

ચાલ્યા જાઓ. હું એકલો તમને શી રીતે પકડી શકનાર છું ?
પણ જો મારી સલાહ માનતા હો તો સાંભળો.

સુર.—મને તમારાઉપર કંઈ શંકા નથી, જે વાત હોય તે ખુલાસેથી કહો.

હર.—મારો વિચાર એવો છે કે તમે મારી સાથે આવો, ખંદીખાનામાં ખેસો ને હું તમને એકાદ બે દિવસમાં અનુકૂલ પડ્યે વિદાય કરી દેઈશ. આમ થવાથી હું નિરપરાધી રહીશ અને જે સરત હતી તે પુરી કરી આપવાને લીધે કરણનો વિધાસસ્થાન મિત્ર થઈશ. વળી કરણના પોતાનાજ ઘરમાં એક રત્નદાસ કરીને છે તેપણ કંઈ કારણસર આપણી પક્ષમાં લાગે છે. પણ તેને કોરે મુકીને વાત કરીએ તોયે કાંઈ ભય જરૂં નથી.

સુર.—એમ કરવામાં ભય તો શાનો ? રખેને તમે છેતરાયા નહો.

હર.—હૃદયાધાર ! તેમ નથી. તમને મુક્ત કરવાનો વિચાર મારા દિલ શિવાય કોઈ ખોજું અઘાપિ જાણતું નથી. ને એ ખંદીખાનાની જગીયા પણ મારી જાણીતી છે એટલે તેમાં સર્વ યુક્તિ થશે.

સુર.—ત્યારે તો ઠીક, પણ કદાપિ એકાએક માંડ કાટલુંજ ક્યું તો ?

હર.—તેવો પણ વિચાર છે નહિ. ને કદાપિ હોય તોયે તે થતા પેહેલાં તો તમે પાટણથી પચાસ કોશ વેગળા હશો. તમે મને તમારો મિત્ર જાણી મળવા આવો ને ત્યાં તમને પકડી લેવા એવી ગોઠવણ છે; ને મારે ખહાર જતા રહી તાળાંકુંચી કરી લેઈ પેહેરો મુકવો.

સુર.—ખસ છે ત્યારે હવે મારો નિર્ણય થઈ ચુક્યો. આ ભૂમિને અર્થે જે થાય તે ખરૂં. તમે જે કરવાનું ધાર્યું છે તે અત્યંત મૂક્ષમદ્દષ્ટિનું કામ છે. તમારા જેવા કુશલભેદુ શત્રુની પાસે રેહેશે એટલે અમારી સિદ્ધિમાં શંકા શાની ? માટે યથેચ્છા કરો. સર્વ રીતે તપાસતાં તત્કાલ કરવાના કાર્યમાં અઝો ભય લાગતો

નથી, ને હશે તોયે અમારે ક્ષત્રિયોને ક્યાં અમારી તરવાર જતી રહી છે? જો—

(વસંતતિલકા.)

મોટા મહારથી, ગળી તૂણ કાપી દેતી,
જે લોહવજ, સહુ ભેદી સદાય બહેતી;
જે દક્ષિણાંગ મુજ, સહાય વિપત્તિકાલ,
તે સર્વશત્રુ દમશે રહી મુજ હાથ.

પર

હર.—ત્યારે મહારાજ! સત્તર આલો.

(જાય છે.)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

द्वितीयोऽङ्कः

પ્રવેશ ૧.

સ્થલ.—કરણરાજની ઢાવણી.

રત્નદાસ—હરદાસ.

રત્નદાસ—હરદાસને વળી કરણે પોતાની પક્ષમાં લેવાની યુક્તિયો ચલાવવા માંડી છે. એ હરદાસ એના મહે ઉપરથી ધણો ભલા દિલનો માણસ લાગે છે. તેથી કરણરાજની છેતરાઈ જશે. જેમ હજારો ખીજ માણસો એની ઉદ્ધારતાથી ને ખડી ખડી વાતોથી મોહી પડી એને દેવ જેવો માની અંદર છુપાયલા રાક્ષસી હૈયાને ઓળખ્યાવિના ફસાઈ પડેલા છે; તેમ એને પણ થશે. કરણે એને સુરસેનને પકડી લાવવાનું કામ સોંપ્યું છે, તે એ સ્વાર્થનો માર્ગ કરશે તો ખરે; પણ એ જાણતો હોત કે કરણરાજ પોતાનો સ્વાર્થ થયા પછી એના ઉપર ભાવ રાખનાર નથી તો એ એવું કામ કદી કરત નહિ.

(હરદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

હર.—નમસ્કાર ભાઈ રત્નદાસ !

રત્ન.—આવો હરદાસજી. શા સમાચાર છે ?

હર.—સારા. આપણે તો મોઢેથી બંધાયા તેના ગુલામ. મહારાજ કરણરાજે જે આજ્ઞા કરી તે કરવી એમ નિર્ણયજી હતો.

રત્ન.—હરદાસ ! તમારું કામ અને મન મારાથી ક્યાં અબ્બાણું છે ?

હર.—ખરી વાત, તમે ને હું કાંઈ આજીજી મળ્યા છીએ તેમ નથી. ભાઈ આપણે આગળ કોઈ કોઈવાર મળેલા પણ તે ફક્ત રાજકાર્યના પ્રસંગેજી.

રત્ન.—હા. એ વાત ખરી છે કે એવા પ્રસંગમાં સહજ અતડા રહેલું પડે છે, ને મન મુકીને વાત થતી નથી.

હર.—હું પણ એજ દેહેવા જતો હતો. પણ હવે આપણે એકજ રાજીના સેવક વા મિત્ર છીએ એટલે આપણે વધારે સંબંધ થશે.

રત્ન.—હરદાસ ! તમારા પાટણનો પાયો આજી ઉખડી પડ્યો. જયચંદ્રરાજનો મુકુટ આજી ધૂળમાં રગદોળાયો. એ વૃત્તાન્તથી તમને કંઈ લાગતું નથી ?

હર.—લાગતું હોય તેને શું કરીએ, લાગે તો ધણું એ છે, પણ ખલવાન આગળ શું ચાલે ? વાઈ રત્નદાસ ! કરણરાજ વચ્ચે માંના બધા દેશ જીતીને આવ્યા છે ?

રત્ન.—જ્યાં પોણું લાગ્યું ત્યાં સપાટો મારેલો; ને નહિતો સામ દામ દંડ ભેદ સૌએ વાપરેલાં. એ પણ રાજ છે એટલે રાજનીતિ પ્રમાણે વર્તે.

હર.—ત્યારે અમારા નગરમાં તો એમ સંભળાતું હતું કે બધા આસપાસના દેશના રાજાઓને ખંડીઆ ખનાવી પોતે હવે પાટણપર ચઢે છે.

રત્ન.—હા. પાટણ આગળ એકવાર માનભંગ થયેલું એટલે તે તરફ એમના કરતાં એમના પિતા ભુવનાદિત્યનો ખડુ આગ્રહ હતો, ને લાગ તાકી રહેલા હતા.

હર.—પણ શા કામનું દગલખાજીથી ખેલ રમ્યા.

રત્ન.—તમે જાણેજ છો કે ભુવનાદિત્ય અને કરણ જેવા પોતાની ઈચ્છા પ્રાપ્ત કરવામાં તે ઈચ્છા સારે માર્ગે સંપાદન થશે કે નહીં તે વિચારતા નથી.

હર.—વાહ ! ત્યારે ક્યાં જયચંદ્ર ને ક્યાં ભુવનાદિત્ય !

રત્ન.—તમારા રાજાનાં પરાક્રમ અને ખાડુ સાંભળેલાં ને તે સંભળાવી સંભળાવીને ભુવનાદિત્યને સાહુએ ઉશ્કેરેલા.

હર.—અરેરે ! પણ એમણે અવિચારમાં ખાડુ ખોદું કર્યું:—

શિખરિણી.

અમારી ભૂમિનો, ધરણુ ધરતા શેષ સરખો,
પ્રજા સર્વે કરે, જીવન સુખ આધાર મધળો;
કુટુંબી બંધુનો સહુજનનો જીવજી વળી,
મહાયુદ્ધોકરે વીરરસ હણ્યો, ચંદ્ર મસળી.

૧

(અમુપાત કરે છે.)

રત્ન.—એએએએ કહેવરાવો તો, તમે જ્યારે આટલી વિધાસથી વાત કરો છો ત્યારે હું પણ કાંઈ કે અમે ભુવનાદિત્યને અહીંયાં આંતું ફૂલ પામવાના આશાએ લાગ્યા ન હતા.

હર.—નજ હો, તેમાં શી નવાઈ:—

(દંદ્રવજ્રા.)

જે યુદ્ધમાં રૌદ્રરસ પ્રવીણ, જે શૂરમાં વીરરૂપે પ્રસિદ્ધ;
જેનો સુણી શબ્દ પડે પ્રભંગ, શું ચંદ્રને જીરવશે દિનેરા !!

૨

રત્ન.—ખરેખર એમજ અમે ધારતા હતા. અમે નિર્માણ કર્યું હતું કે આ યુદ્ધમાંથી પાછા જવાનું નથી. ને તેથી કેટલાએક તો,

(હરિણી.)

વિરહ દુખથી વિંધાતી જે યુવાજીવર પીડિતા,
મુક્તી નહિ જે બાંધ્યો પ્રેમે, પતિ રણમાં જવા;
આહહ સહુના તેના ત્યારે સુકેશ તબવીને,
નયન ગળતે છેલા ભેટી, ચઢયા મરવા રણે.

૩

હર.—પણ આજ દૈવયોગે તમે કરેલી ક્રિયા અમને પેઢી, અને આ પાટણમાં આજ ઘેરેઘેર, રડારાણ થઈ કકળાણ થઈ રહ્યું છે; કોઈને માથે રાતી પાઘડી તો જાણાતી નથી. સ્ત્રીઓએ શણગાર તજ્યા છે, દુકાનદારોએ ધંધો મુક્યો છે ને સર્વે હા જયચંદ્રદેવ ! હા પિતા ! હા પુત્ર ! હા પ્રિયપતિ ! એવા દુઃખાનર્ત શબ્દ શોક આરંભેલો છે.

રત્ન.—ખડું થયું હરદાસ, મારાથી એ વાત અઝી સાંભળી શકાતી નથી.

હર.—પણ ભાઈ માંડ દુઃખ હું ક્યાં રહું. વળી લોકો રે યૌવનશ્રી ! રે કાન્તા ! રે સુરસેન ! એવાપણ પોકાર કરે છે, ને એ ખધાનું શું થયું તે ન જાણવાથી ભાતભાતના તર્ક વિતર્ક કરે છે. મેં આજ રસ્તે જતાં એમ સાંભળ્યું કે કાન્તા તથા યૌવનશ્રીને તો કરણરાજ્યે પકડીને રાખી મુકેલાં છે.

રત્ન.—હાં, એમપણ હોય. એ કરણવિષે સૌ સંભવે તેમ છે.

હર.—શું કરણરાજ્ય એવા ખરાખ ચાલના? નહિ નહિ નહિજ હોય.

રત્ન.—તમે અચકાઓ છો શા માટે? સૂર્ય ઉગે તે કાંઈ ઢાંકે રહેતો નથી. તેમ મહાન્ પુરૂષોની ચાલ સારી કે નરતી સર્વ કામ પ્રસિદ્ધ થયાવિના રહેતી નથી.

હર.—અરેરે ત્યારે મારાં રાણી-માતા એવી અવસ્થામાં છે ?

(અશ્રુપાતનો ડોલ ધાલે છે.)

રત્ન.—ના તેમ નથી. આ નગરમાં આવતાંજ યૌવનશ્રી ને વિશેષ કરી કાન્તાની શોધ પ્રથમ કરી હતી. પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નથી. સુરસેનવિષે ભાળ કાઢતાં તમારું નામ સાંભળવામાં આવ્યું કે એ જાણતા હશે.

હર.—પણ હું તો ખરું જ્ઞેતાં કાંઈ જાણતો નથી.

રત્ન.—ત્યારે તો તમે એમને એમ પાછા આવ્યા હશે. અને ખધો ખેલ કથળી જશે.

હર.—શો ખેલ તે તો કહો.

રત્ન.—મારા મનમાં જે વાત છે તે તમને કેહેતાં મારી હીંમત ચાલતી નથી. (મનમાં) પણ એવા નવા માણસની ઉપર કરણુ-રાજ કાંય ભરસો મુકનાર નથી, ને જે હું કહીશ તે જો એ કુસાવી દેશે તો ઉલટો એજ મરશે. માટે એને જોઈ તો ખરો જે કેટલામાં છે.

હર.—તમને મારાઉપર આશુવિશ્વાસ આવે છે? તમે મને ગમે તે કહો પણ જો વિશ્વાસથીજ એખી વાત કહી તો પછી હું કોઈપણ કાલે તે વાત મારા હાઠની બહાર લાવનાર નહિ.

રત્ન.—ગમે તેમ હોય, તોય હું તમારું કેહેવું ખરું માની લેજાં છું.

હર.—ત્યારે કહો કે તમારા મનમાં શો ઘાટ ઘોળાય છે. તમે મારી સાથે પેહેલાં કેટલીક વાતચિત કરતા તે ઉપરથી તથા હાલના તમારા કેટલાએક ખોલવાઉપરથી પણ મને બહુ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે.

રત્ન.—તે શી?

હર.—એવી જે તમે કરણુરાજના મિત્ર છો કે નથી.

રત્ન.—બહારથી તો મિત્ર ખરા. પણ અંદરથી નહિ.

હર.—ત્યારે તમારો શો વિચાર છે તે કહો.

રત્ન.—મેં તમને કહ્યું તેમ એ કરણુરાજ વિપયી છે, તેથી મારે ને એને ગુપ્ત વૈર છે, ને તમે પણ માત્ર દેશકાળપ્રમાણે વર્તી અંદરના છેક ઊંડા હેતુથી કરણુરાજની સરત કબુલ કરીને એનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થયેલા છો.

હર.—હા. જેમ તમે ધારો છો તેમજ છે રત્નદાસ! ત્યારે હવે આપણા બન્નેના હેતુ એકજ હોય એમ મને લાગે છે.

રત્ન.—હા. કરણુનું મૃત્યુ સાધવું એટલું તો નહિ પણ એનું તમામ રાજ્યપાટ ખોલવાવું એ મારો હેતુ. પછી એ રાજ્ય-પાટ લેનાર ગમે તે હોય. પણ હવે તમે મારા મિત્ર થયા તેથી અલબત્ત જયચંદ્રનાવંશનું કોઈ ગાદીએ આવવું જોઈએ.

હર.—યથાર્થ. પણ ભાઈ તમારે ને કરણરાજને આટલે સુધી ક્યારથી આવી ગઈ છે.

રત્ન.—તમને ખબરજ હશે કે કરણરાજએ આગળ એક સ્ત્રી ઉપર બલાત્કાર કરવા માંડેલો અને તે અબલાયે એનાથી પી. ડાઈને પોતાનો અંત આણ્યો.

હર.—શિવ ! શિવ ! શિવ ! (મનમાં) ત્યારે મારી ધારણમાં પણ કેમ થશે ?

રત્ન.—એ રતિની ખરોખરી કરનાર અનુપમ અંગનાને ને મારે ગુહ્યપ્રેમ હતો ને તે એટલો ખયો કે હદ. (અનુપાત કરે છે.)

હર.—ભાઈ તમે એવી વાત સંભારી અમથા દલગીર ન થશો.

રત્ન.—મારી દલગીરી આજ ખે ત્રણ વર્ષ થયાં તોય એક તલપૂર પણ ધસાઈ ગઈ નથી.

હર.—આવા પ્રકારનો શોક કાલાન્તરે ધસાતો નથી, પણ વારં-વાર શોચ્ય વસ્તુનું મનન થવાથી વૃદ્ધિ પામે છે.

રત્ન.—એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રેમરૂપી કોમળ અંશમાંથી મારા દીલમાં ધણી કૂરમાં કૂર વૈર વાગવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ છે.

હર.—હવે હું સર્વ સમજ્યો. તમે હવે શું ધારો છો તે કહો.

રત્ન.—એટલુંજ કે તમસરખા મિત્રની મદદનો હવે સારો ઉપ-યોગ કરવો.

હર.—હું તમને સર્વ રીતે મદદ કરવા તત્પર છું. અરેરે ! તમે જે પેહેલાં કરણરાજના મિત્ર હતા તે આમ એના શત્રુ થઈ ખેઠા એ કેવું કેહેવાય !

રત્ન.—સંસારમાં ખરો મિત્ર મળવો ખહુ દુર્લભ છે. ને તેમાં વળી રાજા તે મિત્ર ક્રોધવાયજ નહિ. માંકડાની કોટે હાર રહે તેટલી ધડી રાજાના દીલમાં મૈત્રીનો અંશ રહે.

હર.—પણ એ સંબંધ તોડાવનાર માત્ર એક સ્ત્રીજ નીકળી. જ્યાં ત્યાં એવા ને એવા સ્ત્રીઓને લીધે ખહુ ખહુ વિરોધ પડે છે.

(વિચારમાં પડી જાય છે.)

રત્ન.—કેમ હરદાસ ! શા વિચારમાં પડી ગયા ?

હર.—એવા કે,

(મંદાક્રાન્તા.)

ખાંધેલી જે કપટ કુટની પેટી સુવર્ણ કેરી,
ભુઠીવાણી તણી નદી સદા પૂરથી ઉભરાતી;
રૂપે રંગે કપટ પ્રીતિથી સત્ય ભુઠા ગુણેથી,
નારી નારી સકલ જનમાં ક્લેશકારી નહારી.

૪

રત્ન.—એમ મા બોલો, ભાઈ,

(મંદાક્રાન્તા.)

સંસારીનું જીવન સુખ છે, સ્વર્ગઅંશી પુરી છે,
ભેદાએલા હૃદયતણીએ ઐષધી પાધરી છે,
નાની નાની મૃદુ રમતની વારી વિશ્રામકાલ,
રાણી એ છે ધર ધરતણી માનિની સર્વ કાલ.

૫

હર.—ત્યારે તમારા ને મારા અનુભવમાં જે ફરક છે તેને લીધે તે
અનુભવના સંસ્કાર પણ ભુદાજ પડ્યા છે.

રત્ન.—એ તકાવત કેવા પ્રકારનો છે, હરદાસ ?

હર.—તમને એવી સ્ત્રી મળી કે જેની પ્રીતિમાં તમે તમારા એક-
વારના ખરેખરા મિત્રના પણ શત્રુ થઈ ગયા; ને મને એવી સ્ત્રીને
પ્રસંગ પડ્યો કે જેણે મને મારા મિત્રથી એકવાર દૂર કરાવ્યો.

રત્ન.—એવી તે કોણ સ્ત્રી હતી ?

હર.—મારા પ્રિયમિત્ર સુરસેનની પત્નિ કાન્તા.

રત્ન.—વાહ ! શું એ તે સંભવે ?

હર.—ન કેમ સંભવે. મારા એવી શ્રેષ્ઠ ગણાતી સ્ત્રીના અવગા
અનુભવને લીધેજ મેં તમને સ્ત્રીનું રૂપ એવું કહી ખતાવ્યું.

રત્ન.—ત્યારે કહોતો ખરા કે તમારી વાતમાંથી અમે પણ ગાંઠ
વાળીએ.

હર.—અમારે, એટલે મારે ને સુરસેનને વિશેષ પ્રસંગ થતાં કાન્તા-

નો પણ સમાગમ થવા માંડ્યો; અમારા સુખની સીમા પણ રહી નહિ. તમસરખા અનુભવીજ પ્રીતિ સુખનો રસ સારી રીતે સમજી શકે. એટલામાં મારા દુર્ભાગ્યે, કે પછી મારા દુષ્ટ ગૃહ કે પછી અમારી પ્રીતિના અદેખા માણસોની શિખવણીથી કે કોણ જાણે શા કારણે મને અવળી બુદ્ધિ સુઝી. કાન્તાની કાન્તી, તથા ગુણથી હું ખડું પ્રસન્ન થતો. એનામાં જે એની સાથે સંબંધમાં આવે તેને ખુશી કરવાનો મોટો ગુણ છે. તે પ્રમાણે એણે મારાઉપર સર્વ રીતે પ્રેમ દર્શાવવા માંડ્યો. કાલાન્તરે એ પ્રેમ એટલો બધો વધી ગયો કે મારો વિચાર મલિન થયો; ને હું જાણમાં ફસાવાની તૈયારીમાં આવ્યો. મેં કાન્તાને ખુલ્લે દીલે મારો અંતરનો હેતુ કહી દીધો. મારા બીજા સંબંધીઓ મને કાન્તાનો બહાલો મિત્ર ગણવા લાગ્યા, ને ધારૂં છું કે મારી પ્રીતિ તોડાવવાને સારૂં મને મારા કાર્યમાં ઉશ્કેરવા લાગ્યા. કાન્તાના પતિવ્રતવિષે મારા મનમાં ખડું ખડું શંકાઓ હતી તે દઢ થવા લાગી. એટલામાં બધી વાત પેલા મને ઉશ્કેરનાર દુષ્ટ મિત્રોએ સુરસેનને કહી દીધી. સુરસેને કાન્તાને ધમધમાવીને પુછ્યું તો કાન્તાએ સર્વ માની દીધું; ને વાંક મારે માથે ઢાળી પાડ્યો. વિશેષ વાર્તા બનેલી નહિ તેથી એનું પતિવ્રત સચવાયું.

રત્ન.—અરેરે, માણસજાતની નબળાઈ કેવલી મોટી છે! તમે પણ આમ અવળે માર્ગે ચઢી ગયા.

હર.—ખરે હું તે વેળે તો એટલો દલગિર થઈ ગયો કે સુરસેનને મ્હો પણ ન ખતાવી શક્યો. મેં સુરસેન આગળ સર્વ વાત કબુલ કરી સત્ય વાત એને સમજાવી. મોઢેથી તો એણે મને માફી બક્ષી, પણ એના અંતરનો વળ ઉતર્યો નહિ.

રત્ન.—પ્રીતિ રેશમના દોર જેવી છે, તુટે તો સંધાય ખરી પણ વયમાં ગાંઠ રહી જાય.

હર.—હા ભાઈ, ને અહીં પણ તેમજ થયું. પછી ધીમે ધીમે

હું સુરસેનથી એટલો ભુદો પડ્યો કે મારે હાલ તો એની સાથે માત્ર લટકસલામીઓ વ્યવહાર છે. પણ એટલું તો મારા મનમાં નક્કીજ છે, કે મને મારા કર્મનો ખરો પશ્ચાત્તાપ થયો છે ને થાય છે એ હું સુરસેનને કોઈ વાર બતાવી આપીશ.
રત્ન.—ત્યારે તો તમે હાલ જે કામ માયે લીધું છે તેનો મર્મ સમજાઈ ગયો.

હર.—સુરસેનને મેં અત્યારે તો ખંદીખાનામાં બેસાડેલો છે પણ એને એમ વચન આપીને લાવ્યો છું કે હું તને એકાદ બે દિવસમાં અણિશુદ્ધ છોડાવીશ.

રત્ન.—હાં! સુરસેન અત્યારે નગરમાંજ છે? ઠીક થયું. હવે ત-
 મારાઉપર કરણનો વિશ્વાસ કેવો થાય છે તે તમે કાલેજ જોશો.

હર.—હું એટલુંજ ઈચ્છું છું.

રત્ન.—પણ તમે સુરસેનને કેમ કરીને છોડાવશો?

હર.—એ વાતમાં તમારે ફીકર કરવી નહિ.

રત્ન.—તમારી બુદ્ધિ ઘણી કુશલ દીસે છે. ભુવ્યોને હરદાસ!
 એજ બુદ્ધિથી આ વેળે શત્રુવત્ થઈ ગયેલો સુરસેન પણ વિ-
 શ્વાસથી ખંધાયો.

હર.—ન ખંધાય તો. એ શો કામે ગયો હતો, ક્યાં હતો, ને એનાં કુટુંબી ક્યાં છે તે વાત હું જાણતો હતો, તેથી હું એને ધાઈ તે નુકશાન કરી શકું એમ છે એમ વિચારીને, તથા મેં તમારું નામ દેઈ કહ્યું કે અમે કરણરાજનો નાશ હરેક પ્રકારે કરીશુંજ તે વાતઉપર વિશ્વાસ રાખીને એ આવ્યો. અને અઘાપિએ મારે કેહેવું ઘટે કે સુરસેન પ્રકૃતિથી તો ઘણો ભોળો, તથા વિશ્વાસુ માણસ છે.

રત્ન.—ત્યારે તો બહુ સાઈ. તમે મને સુરસેનનો મેળાપ કરાવો તો ઠીક.

હર.—ઠીક છે, હું લાગ જોઈને તેમ કરીશ.

રત્ન.—એમનાં કુટુંબી કોણ છે ને ક્યાં છે તે હવે કહો તો હું તમને ખીજી યુક્તે ખતાવું.

હર.—એ વાત હવે તમારાથી છાની રાખવામાં મને શો લાભ છે? એની બેહેન યૌવનશ્રી, તથા એની પત્નિ કાન્તા ખત્રે વન-વાસમાં છે. તેને મુકીને સુરસેન આવ્યો ત્યારે તો યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું ને હું સામો મળ્યો.

રત્ન.—વાહ સુરસેને ખાહુ ડહાપણ કયું, એમ સાંભળ્યું છે કે યૌવનશ્રીને ગર્ભ છે, એટલે અલખત આપણી ધારણા પુરી થાય ખરી.

હર.—શા વાસ્તે નહિ? ઈશ્વરેચ્છા હશે તો સર્વ થશે.

રત્ન.—ત્યારે તમારે સુરસેનને તમારી મૈત્રીની ખરીજ ખાતરી કરવી હોય તો એને છોડવો એટલુંજ નહિ પણ એની કાન્તાનું પતિવ્રત કેટલામાં છે તે પણ ખતાવી આપો.

હર.—શી રીતે.

રત્ન.—આપણા કરણરાજ, જે કેહશે તો કરવાને તૈયારના તૈયારજ છે. કાન્તાને પકડી લાવી કરણને તાબે કરી દો, ને પછી પણ જો એ એનું વ્રત સાચું હશે તો ડગશે નહિ.

હર.—સત્ય છે. પણ સુરસેનથી એ વાત આપણે ખાહુ ગુપ્ત રાખવી.

રત્ન.—અલખત તેમ ન થાય તો આપણા શ્રમ વ્યર્થ જાય. ને સવળું કરતાં અવળું થઈ ખેસે.

હર.—ને વળી મને ખીજી વાત એમ સુઝે છે જે કાન્તાનો કાંઈ નિવેડો આવે કે તરત મારે એને મળીને એને અન્નણ્યા થઈ છોડાવવાનું પુછવું.

રત્ન.—ખરાખર છે. આપણે તે વેળે સુરસેનને બોલાવી લાવીશું. ત્યાં સુધીમાં સુરસેને પણ થોડાં માણસ ભેગાં કર્યા હશે, ને ખીજી મદદ આપણે આપીશું. આ રીતે કરણરાજનું મૃત્યુ થશે એટલે આપણું વૈર વળશે, સુરસેનને પાછાણની ગાદી પાછી મળશે, ને તમારી મૈત્રીનું પુનરજન્મ થશે.

હર.—એ દિવસે હું મારો જન્મ ફરી થયો માનીશ. પણ ભુવના-
દિત્ય આપણને જંપવા દેશે નહિ.

રત્ન.—આજ સવારમાંજ એમ ઠરાવ સંભળાયો છે કે કરણરાજને
પાટણનું રાજ્ય સોંપી ભુવનાદિત્ય કલ્યાણ તરફ પાછા જનાર છે.

હર.—ત્યારે તો ઠીક. પાટણના લોક એકવાર સુરસેનનું મુખારવિંદ
જેશે તો પછી ભુવનાદિત્ય ને ખંધાય અખ મારે છે.

રત્ન.—ત્યારે હાલ આપણે કરણરાજને વધામણી ખાઈએ, ને
કાન્તાનો વેત ઉતારીએ.

હર.—ઠીક છે. ને સુરસેનવિષે કાલે કે પરમદિવસે ગોઠવાણ થશે.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કરણરાજના મહેલનું દિવાનખાનું.

કરણ, મિત્રા, (પછીથી) રત્નદાસ, હરદાસ.

કરણ—(એક મિત્રને) યાર, કાન્તા તો જડી નહિ હો.

૧ મિત્ર—તેમાં શી ફીકર છે? કાન્તા જેવી તો કરોડ મળશે.

૨ જો—તોયે કાન્તા તે કાન્તા ને ખીજી તે વાતો.

કરણ—મારો વિચાર એવો હતો કે આપણા યુદ્ધમાં મરણ પામે-
લા મિત્રોની ઇંછી કરવાને દિવસે એને અધિષ્ઠાત્રી બનાવી હોત.

૧ લો—એ શિવમાર્ગીઓ તો જગદંબાનો પ્રસાદ ન લે.

૨ જો—ત્યારે તો અમથી હુઝત થઈ જાય ને કંઈ ફાવે નહિ.

કરણ—ને વળી મને ત્યારે શંકા થાય છે કે એ આપણને આ-
પણા સ્વચ્છંદે એની સાથે વર્તવા પણ દેત નહિ.

૧ લો—હા એમજ.

કરણ—પણ દોસ્ત માઈં દિલ એને એકાદવાર સપાટામાં લીધા-
વિના તો ઠંકાણે બેસનાર નથી. મેં ભલભલી રતિસરખી
રૂપાળીના મદ તબવ્યા છે તો એ કોણ માત્ર છે.

૧ લો—પેલો હરદાસ આપણી પક્ષમાં હવે આવ્યો છે તે કાંઈક જાણતો હશે.

કરણ—ઠીક કહ્યું, એનેજ આપણે સાધીશું. હાલ તો ત્યારે આવો આપણી મધળી દલગીરી અંખાના પ્રસાદવડે દૂર કરીએ.

૧ લો—મારો પણ એજ વિચાર હતો.

૨ જો—વાહ એ લજ્જત, એ મઝે, ખેવદ્દ લોકો અમથા છીટ કરે છે ને સમજતા નથી કે એમાં કેવી મઝા છે.

કરણ—(હાથમાં મધનો પ્યાલો લઈ) અહો આ ચંદ્રના અજ-વાળામાં કેવો દીસે છે, ને વળી—

(શારૂઆવક્રીડિત.)

જેની દેવી મિઠાશ શ્રેષ્ઠ ગણીને મધ્યે ડુબ્યો ચંદ્રમા,
ને પી વાડણી ડોલતો ડગડગે, ગાતો શકે એ મઝા,
આવી સાગરમાંથી ખેન ગણતો વિક્કારતો ના કદી,
તેને માનવ મર્ત્ય જે તુછ ગણે તે છે ભુંડો પાતકી. ૬

૨ જો—વળી લક્ષ્મી પણ સુરાની ખેહેન થાય, માટે જ્યાં જ્યાં લક્ષ્મીદેવીનો વાસ હોય ત્યાં ત્યાં સુરાનુંજ નૈવેદ્ય મુકવું ધટે.

૧ લો—પણ એ શાસ્ત્રાર્થ ન સમજનારા મૂઠ માણસો એમ જાણે છે જે એમાં પાપ છે.

કરણ—જે અંખાએ એનાજ ખળે મોટા દાનવદેવોને હણી આખા જગતને સંતોષ ને શાંતિ પમાડી તે અંખાની વિભૂતિને કોણ તુચ્છ ગણનાર છે? જે અંખે! (કહીને મોઢામાં પ્યાલો ઠાલવે છે) (ફરીથી ભરીને) (૧ લાને) હવે ભાઈ ઉઠાવો તમે.

૧ લો—જે, જગદંખા! તારી પ્રસાદીનું દૂળ કરણરાજને સર્વરૂપ શિરોમણિ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિરૂપ થજે. (પાંખે છે.)

૨ જો—(હાથે પ્યાલો ભરીને) મારી પણ એજ ઈચ્છા છે. (પાંખે છે.)

કરણ—વળી તમે જાણો છો, આજનો સુધારો એ અંખાનુંજ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. માટે, પેલા નઠારા જહોમી લોક મધને ધિ-

ઠારે છે, પણ, ખરા સુધારાનું ભૂષણ તો એ જગદંબાની વિભૂતિજ છે.

૨ જો—સત્ય કહ્યું મહારાજ !

(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

અનુ.—ધણી ખમા યુવરાજ કરણરાજને. આજ્ઞા મહારાજ ! હરદાસ તથા રત્નદાસ આવે છે.

કરણ—પ્રવેશ કરાવ. (અનુચર જાય છે.)

(હરદાસ તથા રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

રત્ન.—જયજયકાર વર્તો કરણરાજ યુવરાજનો.

હર.—જયજયકાર થાઓ તમારા વિજયનો.

કરણ—આવો રત્નદાસ, આવો હરદાસ, આ આસને બેસો. કેમ હરદાસજી શા સમાચાર છે ? (બેસે છે.)

હર.—સારા.

રત્ન.—સુરસેન કંઈ યુદ્ધમાં મરાયો નથી. એતો એના કુટુંબ સમેત જીવતોજ છે.

કરણ—હાં, એમ કે હરદાસ. આપણે પ્રથમથી જોમ ધારતા હતા તેમજ છે.

હર.—હા મહારાજ.

કરણ—એના કુટુંબમાં કોણ કોણ છે ?

હર.—યૌવનશ્રી એની બેહેન, તથા એની અતિશય રૂપવતી સ્ત્રી કાન્તા.

રત્ન.—એટલાં તો હવે વનમાં એકલાંજ પડી રહેલાં છે. ને સુરસેન તો મહારાજ અત્યારે આ પળે પાટણમાં બંદીવાન છે.

કરણ—વાહરે હરદાસ ! તમે પણ ધણી બહાદુરી કરી.

હર.—મહારાજ ! એ સિંહ જીવાને પકડવો એ નાનીસુની વાત નહિ.

રત્ન.—ને જો હરદાસ જોવા યોગ્ય અને વિશ્વાસુ મિત્રની તમને સહાય ન મળી હોત તો તમારું કાર્ય સરનાર નહતું. માત્ર

હરદાસની ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સુરસેન નગરમાં આવ્યો,
ને ફ્રસાયો.

કરણ—હરદાસ! તમને શું ઈનામ આપું?

હર.—એવા તુચ્છ ઈનામ સાઈં મેં આ કામ કર્યું નથી. મહારા-
જની નિરંતર હું સેવા કરું ને તે કરવાને પાત્ર ગણાઉં એટ-
લીજ બક્ષીસ માગું છું.

કરણ—ધન્ય છે હરદાસ! તમે હવે નિઃશંક મારા ગુપ્તમિત્ર
મંડલમાં મજા કરો ને ઈચ્છાનુસાર મોજ મારો. તમે મારો પુરે-
પુરો વિશ્વાસ આ પ્રમાણે તમારા મિત્રને પણ મારે સાઈં ફ્રસા-
વીને સંપાદન કર્યો છે.

હર.—(મનમાં) પણ મૂઠ સમજતો નથી કે મિત્રને હું ફ્રસાઉં કેમ?
ને કદાપિ જ્ઞે મેં મારા મિત્રને આજ ફ્રસાવ્યો તો કાલે એનો
પોતાનો વારો પણ આવશે. (જાહેર) મહારાજનો બાહુ ઉપ-
કૃત છું. (હાથ જોડી નમન કરે છે.)

કરણ—(પોતાના અમલ બે મિત્ર તરફ આગળી કરી) આ અ-
મારા બે મિત્રોને તથા આ રત્નદાસને તો તમે ઓળખતા હશે.

હર.—રત્નદાસ સાથે તો મારે બાહુ વર્ષથી મહાજ ઓળખાણ છેજ
ને આ તમારા મિત્રોથી પણ હું છેક અજાણ્યો નથી.

રત્ન.—ત્યારે મહારાજ! સુરસેનનું શું કરવું ધાર્યું છે.

કરણ—મને હાલ તો પિતાજીને મળવાની કુરસદ મળી નથી.
પણ હું એમને મળીશ ત્યારે એ વાતવિષે નક્કી વિચાર કરી
લાવીશ. તોયે તમારો શો અભિપ્રાય છે તે કહો, કે હું પિતા-
જીને એ વાતવિષે સમજાવવા તત્પર થઈ રહું.

હર.—મારો વિચાર એવો કે એ સુરસેનને જ્ઞે છુટો મુક્યો તો
ઉધાંચતાં કંધાવિના રેહેશે નહિ.

રત્ન.—અરે જ્ઞેજ્ઞે છુટો મુકવાનો વિચાર કરતા.

૨ જો. મિ.—છુટો તો શું પણ એની પાસે સરખું એ કોઈને
જવા દેશે નહિ.

૧ જો—મારો અભિપ્રાય એમ છે (જરા દારૂના ઘેનમાં ડોલતો)
કે...એ એની પા.....ય.....રી આપી દે તો જવા દેઈએ.
ખડી ગ....મ્મત ઉડે....યાર !

કરણ—(ખીન્ન મિત્રને) (કાનમાં) આપણા દોસ્તને હવે આહીંથી
તમે સમજવીને લેઈ જાઓ. નહિ તો હરદાસ આગળ પેકળ
વેરાઈ જશે. (૨ જો ડોકું હલાવી હા કહે છે.)

૨ જો—(૧લાને) ભાઈ આપણે ભોજન કર્યાવિના આવ્યા છીએ
તેથી ચાલો. (ઉઠાડે છે) (૧જો ઉભો થાય છે.)

૧ જો—કરણરાજ પેલીનું...કાંઈક ...ચોકડું....ખેસાડજો.....

૨ જો—નમસ્કાર હરદાસ, રત્નદાસ. (હરદાસ તથા રત્નદાસ
નમસ્કાર કરે છે.)

કરણ—ભાઈઓ તમે પરવારી ને વેહેલા થજો.

૨ જો—ઠીક મહારાજ. આજ્ઞા? (પેહલો તથા ખીજો જાય છે.)

રત્ન.—કેમ આજ કાંઈ ખુબ ગમત ઉડી જણાય છે.

કરણ—ના ના એમ તો કાંઈજ નહિ.

રત્ન.—આપણે હરદાસથી કંઈ છાનું રાખવાનું કારણ નથી. હરદાસ
સમાન ખીજો મિત્ર તમને આજ સુધી મળ્યોજ હશે નહિ.

હર.—મહારાજ ! મારાઉપર આપ અણવિધાસ શીદ રાખો છો?

કરણ—(જરા આવેશમાં) ત્યારે કહો કે કાન્તા ક્યાં છે ને કેવી છે.

રત્ન.—હરદાસે હવણાંજ કહ્યું કે કાન્તા વનમાં છે, ને તેનો રક્ષણ
કરનાર અત્યારે તમારા હાથમાં ખંડીવાન છે.

કરણ—હા, પણ એ સ્ત્રીના રૂપની વાતો ખાડુ મોટી મોટી ચા-
લે છે તે શું ખરી છે હરદાસ ?

હર.—જણે એને જાતે જોઈ હોય તે જાણે કેમકે—

અપજ્ઞાતિ.

જો બુદ્ધિ આણું ગુરૂ દેવનાની, જો જીભ લાણું કૃષ્ણ શેષ જીવી; ૭
તોયે ન વર્ણી શકું રૂપ એનું, કલાય ના એ અકલિત એવું.

તોપણ એ ઉપમાનયોગ્ય રૂપસુંદરીને ઉપમેયભાવે વર્ણન કરી કાંઈક કહું છું:—

માલિની.

સકલ ધવલતાની, સર્વલાલિત્યકેરી,

અનુરૂપગુણકેરી, સારરૂપે અનેરી;

પરિ, સુરગણનારી, કલ્પનાગમ્ય જાણો,

પ્રતિમ, નજર સામી, કાન્તિ, કાન્તા પ્રમાણો. ૮

કરણ—વાહ વાહ! રે હરદાસ, સુરસેન જેવા સિંહને તમે પકડી લાવ્યા ત્યારે એ હરણીને તમથી નહિ જલાય?

હર.—(મનમાં) મારે ને એ કાન્તાને જો ઊંચાં મન નહોત, તો એને ફસાવી લાવત; પણ હાલ તો એ માફ કહુંજી માને નહિ. (જાહેર) મહારાજ! સ્ત્રીજાતીને છેતરવી એ ખલુ વિકટ કામ છે, ને મારો તો એમજ વિચાર છે કે:—

ઉપજાતિ.

ન સામથી સાંભળતી કદાપિ, ન દામને એ ગણતી કદાપિ;
જો ધ્યાન આવે નમિજન્ય સહેજ, ખળે થશે કામ ખધું સહેજ. ૯

રત્ન.—ખરી કહી, હરદાસ! એમજ થવું જોઈએ.

કરણ—પણ એમ ખેળે ખેળે આણીને પછીથી જે લયને લીધે પ્રીતિ થાય તેમાં કાંઈ માલ નહિ.

હર.—એમ શું બોલોછો, મહારાજ! તમારા જેવા આગળ,

દ્રુતવિલંબિત.

શીતલ હોય શીલે પણ ભ્રૂંકળે; ગરવ માન તજી પ્રીતિમાં ગળે;
પતિવ્રતા વ્રતને પળમાં તજે; સ્મરસમાન પ્રભાવ પ્રમાણતે. ૧૦

રત્ન.—જેને જોઈને હજારો સ્ત્રીઓએ પોતાનાં વ્રત મુકી દીધાં છે, તેના આગળ તે કાન્તા કેટલી ઘડી ટકનાર છે?

દ્રુતવિલંબિત.

ધૃત ગળે જ્યમ વનિહસમીપમાં; નવ ટકે કુલ વારિપ્રવાહમાં;
ત્યમ પ્રીતિ ગુણ ને નખરાં અદા સમીપ, માનિનો માન ન રે'કદા. ૧૧

કરણ—ગમે તેવી મોટી સીતાનો ખીન્ને અવતાર કાં ન હોય
પતિવ્રતમાં, પણ તેનું આપણી આગળ કાંઈ ચાલનારજ નહિ.

હર.—એજ આપની હોશીયારી છે.

રત્ન.—(કરણને) ત્યારે એ કાન્તાને પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર છે?

કરણ— મંદાકાંતા.

વાણી એની શ્રવણ કરતા, અન્યશું કાન બહરા;
ચક્ષુ એની છબી પર શિબ્યાં, અન્ય ઠામે વળે ના;
ગાત્રે ગાત્રે સ્પર્શ સુખનું, ભાન ને ભાન થાય;
કાન્તા પામું તહિં લગી, બધી વૃત્તિઓ એમ શૂન્ય. ૧૨

હર.—જે એમજ હોય તો વિશેષ વિલંબ કરવાનો વખત નથી.

રત્ન.—તમારી જે યુક્તિ હોય તે કહો. કરણરાજ એવા કામમાં
પાછી પાની કાઢે તેવા નથી.

કરણ—તમે જે કહો તે કરવાને હું તત્પર છું. પણ ગમે તે ઉપાય
કરી મને એ કાન્તાનું મુખારવિંદ જોવા દો.

રત્ન.—ત્યારે હરદાસ! તમે શું ધારો છો?

હર.—મારે એમ અભિપ્રાય છે કે આપણે એને બળાત્કારે
પકડી લાવવી.

રત્ન.—ઠીક છે. એ વાત મારે ગળે ઉતરી.

કરણ—પણ એ ક્યાં છે? રે પ્રિયે!

વસંતતિલકા.

પાપાણના દિલતાણે નવ તોડી બાણે,
પ્રીતિતણી કળયૈ, યૌવનકોશ, તેને
હાથે ચઢી સરસ યૌવનકોશ સાંચી;
ધિક્કાર રે ફટ હુંડા અવળા વિરંચી! ૧૩

હર.—વિધાતાનું એ અવળાપણું હવે વધારે વાર ચાલનાર નથી.

કરણ—અરે એ દિવસ તે ક્યારે આવે કે હું એને તરતજ મારા
રાજની અને હૃદયની પટ્ટરાણી કરું.

રત્ન.—મહારાજ ! આપણે ત્વરા કરીએ તો એ દિવસે દાહલો નથી ? હરદાસે કહ્યુંજ છે કે કાન્તા પાસેના વનમાં છે, ને આવા પ્રસંગે ઉતાવળની ધાણીજ અપેક્ષા રહે છે. (હરદાસને) (કાનમાં) કેમ ઠીક કે નહિ; એ માંકડું વળી કહીંક બીજે ડાળે વળગ્યું તો વળી આપણું કામ બહેતુ રહે.

કરણ.—આપણે કાલ સવારના પહુરમાંજ શિકારને માટે નીકળીએ, ને ફરતા ફરતા તેજ સ્થળે જઈ કોઈ પણ યુક્તિથી એનું હરણ કરી લાવીએ.

હર.—મારો પણ એજ વિચાર છે.

રત્ન.—પણ મહારાજ ! મેં એમ સાંભળ્યું હતું જ કે કાલે તો વિજયાભિનંદનાર્થે દરબાર ભરાનાર છે.

કરણ.—હાલમાં એ વાત પડતી મુકેલી છે. હજુ પાટણના લોક ટાઢા પડ્યા નથી. પિતાજીનો એવો અભિપ્રાય છે કે હાલ તો મને પાટણનું રાજ્ય સ્વાધીન કરી, પોતે શ્રીકલ્યાણ તરફ જવું.

રત્ન.—વાહ ત્યારે તો લીલા લેહેરજ.

કરણ.—એ લાકડું વચમાંથી ગયું એટલે આપણે તો રાજ કારભાર તમને ને હરદાસને સોંપી દેઈ કાન્તાની સોડમાં લપાઈ જવાના. (રત્નદાસ હરદાસને હર્ષથી આણુસારે કરે છે.)

રત્ન.—હર.—અમે તમારા ઉપકૃત સેવક સર્વદા સેવામાં તત્પરજ છીએ.

કરણ.—તેની મને કાંઈ શંકા નથી. પણ હવે આપણે નક્કી કાલે સવારે નીકળવુંજ.

હર.—સાથે અઝો ઠાઠ રાખશો નહિ. આપણે ત્રણ તથા એક એથો માણસ અને એક વગર અસ્વારી કરેલો ઘોડો પણ વધારામાં લેવો.

કરણ.—ઘોડાની કાંઈ જરૂર નથી. એ કાન્તાને તો હું મારા ઘોડાપર ખેસાડીને લાવીશ. કે,

દ્રુતવિલંબિત

ઉકળતું કળતું દિલ સ્પર્શથી ઠરી રહે તહીંથીજ ધીમું પડી,
નજર દેખી પછી પણ એકનો પણ વિયોગ ન જીરવું એહનો. ૧૪
રત્ન.—હર.—ત્યારે મહારાજ ! અત્યારે તો અમે આજ્ઞા માગીએ
છીએ, પ્રભાતમાં મળીશું.

કરણ—તમારા ને હરદાસનાવિના હવે મારે એક પણ પણ ચાલે
તેમ નથી. માટે જેમ અને તેમ વેહેલા આવજો. (જાય છે.)
આ સો વર્ષસમી રાત્રી કાન્તાવિના છુટનારી નથી. પણ આજે
રાત્રીએ વળી કોઈ અન્ય દેકાણેજ ગંમત ખોળી લેઈશું.

વસંતતિલકા.

લોકે જુની થઈ ગયે રસ સર્વ છુટ્યો,
ને ચિત્તથી ઉલટનો પણ ભાવ તુટ્યો ;
કાન્તા, તથાપિ, મળતા લગી જેમ તેમ,
કાન્તા ખીજસહ રમીશ, ન તોય એન.

૧૫

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ—કરણરાજનો અવાસ.

કરણ—હરદાસ—રત્નદાસ.

કરણ—(વિચારતો) હરિગીત.

આવી હતી મુજ હાથમાં, ઝટ ખાથથી છટકી ગઈ,
જેવી ઝબુકી વીજળી, મુજ દષ્ટિથી અગગી થઈ;
કાન્તાસહ ખેઠો રમ્યો, રસ મેં પિયો અધૂરામૃતે;
થાતાં પ્રભાત ન ભાત તેની અંગમાં કરીએ દીસે. ૧૬
કાન્તા પામ્યાવિના પધાંય ફાંફાંજ છે. મેં એને લોકે સ્વપ્નમાંજ
માત્ર દીઠી હતી તો પણ અહા શું એ કાન્તિ !

હરિગીત.

ચંદ્રાનના સહુ ચંદ્રની લાલિત્ય મધુરી સંગૃહી,
પામી વસન્તપ્રસાદ ખીલતી બુધ્ધ ગુલાબ શું કેતકી;
શૃંગાર અંધરામૃત વસે યૌવનધ્વજ કુચ ફરે,
ખેઠો લપાઈ રતીપતિ બૂંકટાક્ષમાં શર સાધિને. ૧૭

એજ કાન્તા—રતિનો ખીન્ને અવતાર—આજેજ મારા સપાટામાં
આવી જનાર છે. સૂર્યોદય થવાને હવે થોડીજ વાર હોય
એમ ભાસે છે. (સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સેવક—મહારાજ ! રત્નદાસ તથા હરદાસ પધારે છે.

કરણ—પ્રવેશ કરાવ. અને તને જે સૂચનાઓ મેં રાત્રે આપેલી છે તે પ્રમાણે સજ્જ થઈ બે,

સેવક—આપના હુકમ પ્રમાણે સર્વ તૈયારજ છે.

કરણ—ઠીક છે ત્યારે બે. (સેવક જાય છે.)

(હરદાસ તથા રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

રત્ન.—વાહરે ! કરણ રાજ ! આજ કાંઈ આટલા બહેલા ઉઠ્યાછો?

કરણ—જાણેજ છે તો કે,

દંદ્રવિજય.

જે કરજે ખરચે ખાહુ દામ નિરાંતથી તે નવ લિધી શકે,
શેઠી દુખી વ્યસની જન તેમની રાત નીરાંતથી ના નીકળે;
જે સિત, કંટક કામની રૂપ યુવા થઈને, ચટકે ખટકે,
તે જનને ચટકે ચટકા પટકે દિલ નિંદ કદી ન ટેક. ૧૮

હર.—યોગ્ય છે, મહારાજ ! એ સધળા ચટકા હવે આઝી વાર રહેનાર નથી.

કરણ—તેજ વિચારમાં હું પણ તમારી વાટ જોતો હતો. મારે તો આખી રાત કાન્તાની ચટપટીમાં પાસુ વાળીને સુવા વારો પણ આવ્યો નથી, તેથી મને આજની રાત્રી કંઈક ખડખડ લાંબી લાગી.

રત્ન.—હવે પ્રભાત થવાનો સમય પાસે છે; આપણું અંધારામાં છુપાઈને નીકળી જઈએ તો ઠીક.

હર.—મારો પણ એવોજ વિચાર છે કે આપણા ગયાની વાત કોઈના જાણવામાં ન આવે તો ઠીક.

કરણ.—ત્યારે હું તો તત્પરજ છું. ને આપણુ સર્વને માટે અશ્વ વગેરે તૈયારજ છે.

રત્ન.—પણ આપણે પ્રભાતે મોડા આવ્યા તો ?

હર.—નહિ નહિ હજી તો રાત્રી ઘણી છે. જો ઈશ્વર કરશે તો આપણે આજનું વહાણું વાતા પેહુલાંજ આવીશું.

રત્ન.—એમજ થવું જોઈએ નહિ તો પછી આવતી રાત્રિના આપણો છુટકો નથી, કેમકે દિવસે તો એ ખવો ઠાઠ લેઈને નગરમાં શી રીતે પેસાય ?

કરણ.—એવિષેની કાંઈ ફીકર નથી. કદાપિ એકાદ દિવસ વનમાં ગાજવો પડશે તો તેવિષે પણ મેં જોઠવણ કીધેલી છે. પિતાજી તપાસ તો કરનાર નથીજ ને જો કરશે તો મેં સેવકને ભણાવી મેલ્યા છે કે એ તો શત્રુઓની કંઈ શોધ લાગી છે તે તરફ ગયેલા છે એમ કહેવું.

રત્ન.—વાહવા ! તમારી યુક્તિ તો તમારીજ પાસે છે.

હર.—ખરોખર છે, કંઈ કામ કરવું તે ખુબ ચોક્કસ કરવું જોઈએ. જો એમના પિતા આગળ એમની આખર ગઈ તો પછી ખણી પંચાત પડે.

કરણ.—આ બધા રાજાને ને પાટને મલામજ કરવી પડે, ને કાન્તા ખિચારી ક્યાં રહે. પણ એ જાણનારજ નથી. રત્નદાસ ! હવે ચાલો, કેમકે

દુહો.

દિલ ઉભુ અહીં લવલવે, વનમાં જીવ ભમંત,

કાન્તાની કેડે ભમે, નદો કુંજ વૃક્ષનાં મંદ.

૧૯

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—વનમાં એક મરોવરના પ્રદેશ.

યૌવનશ્રી, કાન્તા, તરલા, (પછીથી) કર્ણ, હરદાસ, રત્નદાસ.

યૌવ.—હજી સુધી પણ યુદ્ધનો કાંઈ પરિણામ જણાયો નહિ.
 ખેન કાન્તા, હવે તો મારા દીલમાં સમુજગી ધીરજ રહેતી
 નથી. કોણ જાણે કેમે મારા મનમાં ખોટાને ખોટાજ તર્ક
 વિતર્ક થાય છે.

કાન્તા—તમારા મનની વૃત્તિજ પ્રથમથી એમ વળી ગઈ છે
 એટલે એમ થાય છે.

તરલા—સત્ય છે. અથવા એવા પ્રતાપી મિહુ જેવા સુરસેન
 સિંહયુક્ત મહારાજ જયચંદ્રરાજનો વિજય થાયજ એમાં
 સ્વપ્ને પણ સંશય કોણ લાવે.

યૌવ.—પણ જેવું થનાર હોય તે પેહેલેથીજ જાણાઈ આવે.

કાન્તા—આ પ્રસંગે શું ખોટું જણાયું છે? એક તમારા મનની
 સંકલનાઓમાં ફેરફાર છે. મન એજ માણસના બંધનનું ને
 મોક્ષનું મોટું કારણ છે. એને જમ વાળીએ તેમ વળે.

યૌવ.—

(દેશી.)

“શ્રી ગુરુગોવીંદને પાય, પ્રેમે લાગુ રે.”—અ રાહ.

શિથિલ પડ્યાં સહુ ગાત્ર, અંગો ભાગ્યાં રે;

મુજ તનમાં તલસાટ, ઉલટે આઝારે. ૨૦

મળવા કેરી આરા, પ્રાણપતિને રે;

તે મનમાં કરી ઉચ્ચાટ, હૃદય ન આપેરે. ૨૧

આ ઉઠળતું મુજ દીલ, પડીયું ટાકું રે;

એમ સંશયદુઃખમાં દિન, ક્યમ કરી કાઢું રે. ૨૨

કાન્તા—ખેન! હવે એ દુઃખનો દહાડો વીતી જવાને વાર નથી.
 આમ છેક ધીરજ છોડી દીધાથી કાંઈ લાભ નથી.

તરલા—બા સાહેબ! આપણે હવે સરોવરની પાળ આગળ આવી પોત્ર્યાં.

કાન્તા—હા. રાત્રિના અમઝમાટમાં એ સરોવરની કાચ જોવી સપાટી તથા એના તટપ્રદેશ કેવાં શોભી રહ્યાં છે.

હરિગીત.

મંદમંદ સમીર વહે તરકુંજમાં ખહુ મહાલતો,
ગિરિગંધર્વે અથડાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો,
હરે જલમાં ચાલતી વાંકી ચુંકી લચકાઈને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે, ૨૩
તાલ દે તે ગાનને તરવર ઝુકે ખડુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતાં,
વ્યોમ તરે તટવિશ્વ, સધળું નાચતું પ્રતિબિંબમાં,
ઘાંચા સુણે ગિરિવર રહ્યા ખધું ગાન ગંભીરતાઈમાં. ૨૪

દુહા.

યૌ.—તારા નાચે જલવિષે ત્યમ મુજ ચિત ચમકંત,
પવન લહર તરવર નમે ત્યમ ત્યમ જીવ લચંત; ૨૫
જલ ઉદ્ધિ અવરેખીને, દિલ ઉદ્ધિ ઉભરાય,
ગિરિવરશા ગિરિવર હુખે, દુખઉદ્ધિ ધલકાય. ૨૬

હરિગીત.

કાન્તા—નાચું ઉભી એ નૃત્યમાં દુખઉદ્ધિ પાણુ તરી જાઉં છું;
સાથે નથી મુજ નાવ દુખ દરિયાવિષે છું તણાઉં છું;
મુજ દુઃખને ઠાટો હતો સૃષ્ટિલિલાસુખરૂપી તે
દેખી તમારો દુઃખઅગ્નિ એગળી આજે પડે. ૨૭
(૩૧ છે.)

યૌ.—(શિતી) ખેહુન કાન્તા ! આપણાં દુઃખનો છેડો ક્યારે આવશે?
(એકેકને ગળે ખાઝીને) અરે કાન્તા ! તમારું ને મારું જીવિત
વ્યર્થજ ગયું !

કાન્તા—એમજ સમજ્યાવિના છુટકો શો.

યૌ.—અરેરે ખીચારી કાન્તાએ પરણીને શું સુખ ભોગવ્યું. અ-
થવા બળ્યો અમારો ક્ષત્રીજાઈઓનો અવતાર કે ખરાપ્રેમનાં
પુતળાંને વધા છતાં પણ તેનો ઉપભોગ થતો નથી!

કાન્તા—રહો ખેન આ માલાનેજ પુછીએ.

તર.—હું પણ એજ કરવાનું કેહેવા જતી હતી. (૩૧ છે.)

યૌ.—અરે તરલા તારે શું દુઃખ છે કે તું રૂવે છે?

તર.—મારા દુઃખની સીમા શાની? તમારે દુઃખે મારે સદાય
દુઃખજ છે.

યૌ.—તરલા ! તારા નિર્મલ પ્રેમને લીધે અમને તું અમારા સેવક
કરતાં સખી જેવી પ્રિય લાગે છે.

કાન્તા—ખરેખાત એમજ છે. આ માલાને આપણે પ્રાર્થિએ.

યૌ.—આ સરોવરના તટઉપર એ માલાની પ્રતિષ્ઠા કરીને એની
પૂજા કરી પછી એને મનાવીએ. (નીચે મુકી પગે લાગે છે.)

કા.—યૌ.— કાફી.

પહેની છાં તુંતો જીવનઆધાર દારો રે,

કહેની ત્યાં વિજય છે કે, કુશલતા ક્ષેમ છે કે,

ખોલની અખોલા શાનેરે;

પહેની—૨૮

સુખ દુઃખની તું દાતા, અમારી તું છાં વિધાતા,

આપ ખોલી સુખ શાતા રે;

પહેની—૨૯

જીવ છે હજાર સાંધ્યા, દારીએ પરોવી પાંધ્યા,

દયા કરી મુકો વાંધારે;

પહેની—૩૦

તર.—ખાઈજી સાહેબ ! ખે પવિત્રહાર જ્યાં સુધી અખંડ છે
ત્યાં સુધી આપણો વિજયજ છે એમાં શો સંદેહ ?

યૌ.—હે ! વિજય !

કાન્તા—મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે એ હાર વિજયનુંજ ચિન્હ છે.

યૌ.—હા, ખંધુ સુરસેનનું કેહેવું પણ એવું હતું ખરં.

કાન્તા—ત્યારે આપણે ધીરજ ધરવીજ ઘટે છે. એ હાર આપણને મહા સંતોષદાયક છે. એનેજ આધારે આપણો છવ ટકરો. (હારને પાછો ગળામાં પેહરે છે.)

યૌ.—અને ખરાખર પ્રસંગે સુરસેન ખંધુ આપણી ભાગ લીધાવિના રેહેશે નહિજ.

તરલા—કાલે સવારેજ આઠ્યા એમ જાણું. ખા સાહેબ ! આજે તો હવે છેક પ્રભાત થઈ જવા આઠ્યું છે, ચંદ્રનું તેજ પણ ક્ષીણ થતું જાય છે. માટે હવે સ્નાન કરીને ધરતરફ બહાર જવું જોઈએ.

કાન્તા—તરલાનું કેહેવું યોગ્ય છે. આપણે દિવસે એકલા ફરવું ઉચિત નથી.

યૌ.—આપણા જેવી સ્થિતિનાં માણસોને આણુધાર્યે ઠેકાણુથી ને વખતે ખરા વિશ્વાસના ઠામમાંથી પણ વિપત્તિ આવી નડે.

કાન્તા—માટેજ સાવધાન રહેવું. ચાલો ત્યારે સરોવરના જલમાં પ્રવેશ કરીએ. (જલમાં પ્રવેશ કરે છે.)

(સરોવરના એક તરફના પ્રદેશ પર કરણ, હરદાસ, રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

યૌ.—અહો આપણે સરોવરના જલમાં પેઠાં કે તરતજ આ પોય-ણીઓ હાલવાને ડોલવા લાગી, આપણને સમીપ તેડે છે.

કાન્તા—

હરિગીત

છા એ કુદે, નાએ કુલે મળી, ચંદ્રપતિ ખણુ હર્ષથી,
પીતી ભલે મૌહુ પ્રેમસુખ, ભેટે પતિ કર ક્રોડથી,
હસતી દિસે દુખ આપણાં મનડા વિષે જઈને કુલી,
ખે ચાર ધણીયે દિવસ ચઢતાં, સમજશે એ સહુ બુલી.—૩૧

યૌ.—જેમ દિવસમણિના ઉદયથી કમલ હરખાય છે તેમ આપણાં હૃદયકમલ પ્રિયજનોના મિલનથી ક્યારે વિકાસશે !!

હર.—અહો શી ઈશ્વરની અનુકૂલતા ! શાં કરણુરાંજનાં ભાગ્ય ! ભાઈ ભાગ્યશાલીને ભૂત રજો.

રત્ન.—એવડું શું છે કહોતો ખરા, હરદાસ !

કરણ—શું ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અહીંયાંજ થશે?

હર.—તમે કોઈના સ્વર સાંભળ્યા નહિ ?

કરણ—હા સાંભળ્યા ને તે કોઈ ખે સ્ત્રિયોના જવા છે.

રત્ન.—પણ આ અરણ્યમાં ને વિશેષે આવા વિકટ સરોવર ઉપર આટલી બહેલી તે એ કાન્તા ખેસાડી મેલી છે; તમને ભણકારા તો વાગે છે.

હર.—રત્નદાસ ! તમે એ વાત ન માનો તેમજ છે. કામડાનું ખે-સધું ને તાડનું પડનું એવોજ ન્યાય આ સ્થળે થયો છે. કોણ જાણે શા પ્રસંગે કાન્તા તથા યૌવનશ્રી આ સરોવરમાં આના-ર્થે આવેલાં છે, ને તે વેળેજ કરણરાજનનું સદ્ભાગ્ય કે આપણે પણ ત્યાંજ આવી પડ્યા !

કરણ—શું એ ગાયું તે કાન્તાએ !

હર.—હાં રાજ !

કરણ—વાહ એ મધુરતા ! વાહ છટા ! વાહ કિત્તરકંઠ !

વસંતતિલકા.

જણે મળ્યાવિણ લીધું મુજ ચિત્ત ચોરી,

તે શું રહી ટળવળે અહીંયાં ચકોરી !

આ શબ્દ સાંભળી ગઈ શુધં, બુધ મારી,

એ મુજ જીવિત જરૂર ઉગારનારી !

૩૨

તેથી હરદાસ ! હવે ત્યાં લઈજાયો નહિ તો આ કામેથી એ સરોવરમાં કુદી પડું છું. (રત્નદાસ પકડી રાખે છે.)

હર.—ત્યારે તમારી સઘળી હિંમત તૈયાર કરી એમને ઉચકી લેવા સજ્જ થજો.

રત્ન.—યૌવનશ્રીને આપણે ઉઠાવી લેઈશું.

હર.—આલો ત્યારે અશ્વે ચઢીને મારી મુકો સામી પાળે. (જાય છે.)

કાન્તા—(યૌવનશ્રીપર જલ છાંટતી) તમે હાલ તો ટાઢાં થાઓ.

યૌ.—(કાન્તાને પકડવા જતી) તમને હાલમાં ઉન્મત્તાઈ બહુ વધી છે ખેહેન, સુરસેન હવણાંનો મળ્યો નથી તો.

કાન્તા—(સાંભળતી હાય એમ) ખેન, આ સામેના ડુંગરપરથી કોઈકના અવાજ સંભળાય છે. પુરુષના જેવો સ્વર છે.

યૌ.—કોઈ ભીલ લોક ગાતા હશે. (કાન્તાને પાણીમાં ડબ્કું ખવરાવે છે.)

કાન્તા—ના ના એમ નથી. એટલું તો મેં સ્પષ્ટ સાંભળ્યું કે “અહીંયાં ચકોરી.”

યૌ.—એ તો અમથો ભણુકારો. લોને હવે તો કાંઈ નથી સંભળાતું. જુઓ પેલું કમલ કેવું રમણીય દીસે છે. હવે સૂર્યના કિરણ સ્પર્શ થતાં એ ખીલી સરસ શોભશે, માટે લાવ એને તોડી લાવું. (જળમાં આગળ જાય છે.)

(કરણ, હરદાસ, રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

તર.—(કીનારે ઉભી ઉભી) હાય હાય રે! (ખેશુદ્ધ થઈને પડે છે.)

કરણ—રે! ભુવનાદિત્યના વંશના કુત્સીન કરણથી તું શા માટે પાછી હટે છે. હવે ક્યાં જનારી છે.

(કરણ તેને ઉચકીને ઘોડો મારી મુકે છે.)

યૌ.—શું છે રે! અહીંયાં પણ ભુવનાદિત્ય !!

(સાંભળીને જોતાં તરતજ જળમાં ખેશુદ્ધ થઈ પડે છે.)

(રત્નદાસ કાન્તા તરફ દોડે છે.)

કાન્તા—રે પ્રાણનાથ !

(ખેશુદ્ધ પડે છે ને રત્નદાસ ઉઘાડી લેઈ દોડી જાય છે.)

કરણ—(તરલાને કાન્તા જાણી તેને છાતી સરસી ચોંપી.)

વસંતતિલકા.

રે ભીક્ર લોચન ઉઘાડ, હઠીલી થા મા,
ને એક વાર પણ ખોલી જવાડ હાવાં;
વેઠ્યાં વિયોગદુખમાં ખાડું તાપ—તીર,
તેને તું છાંટ મીઠી દષ્ટિનું ટાકું નીર.

૩૩

(સર્વે જાય છે.)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

તૃતીયોદ્ધઃ

પ્રવેશ ૧.

સ્થળ.—પાટણમાંનું બંદીખાનું.

હરદાસ—રત્નદાસ—एक प्रतीहार.

હરદાસ—કાન્તાસંબંધીના કામથી મુક્ત થયા એટલે હવે આજ તમને સુરસેનનો મેલાપ કરાવી પછી એમને છુટા થવાની ચુકિત સમજાવી આપણે જઈએ.

રત્નદાસ—મારું તમને બહુ દીર્ઘકાલ થયાં એજ કેહવું થાય છે, કે સુરસેનને તમે મારીસાથે મેલવો તો ઠીક.

હર.—તે પ્રસંગ આજ આવ્યો છે. હવે સુરસેન છુટો થાય તેમાં આપણને કાંઈ અડચણ નહિ.

રત્ન.—તમે એમને અત્યારેજ વિદાય કરશો કે ?

હર.—હા, મારો વિચાર એવો છે ખરો.

રત્ન.—પણ મારે ઓળખાણ થયા પછીથી તરતને તરતજ એવા સન્મનુષ્યનો વિયોગ મને ગમશે નહિ.

હર.—ચમો કે ના ચમો પણ હાલ તો તેમ કર્યાવિના ચાલે તેમ નથી. મેં સુરસેનને અહીંયાં બેસાડ્યા પછી મળાયું સરખું પણ નથી, તેથી એ મારો બહુ દાષ કાઢશે; ને અધીરાઈથી મને બહુ ઠપકો પણ દેશે.

રત્ન.—પણ તમે જ્યારે એમને બધી સમજણ પાડશો, એને આવા ખારીક કામમાં પેસતાં કેટલી અડચણો નહે છે તે સમજાવશો ત્યારે એમના મનનું તરતજ સમાધાન થઈ જશે.

હર.—સત્ય છે. સુરસેન જેવા સુજા પુરૂષનું સમાધાન કરવું સરલજ છે. આપણે વાતોમાં ને વાતોમાં બંદીખાનાને પાછળને ખારણે પણ આવી પહોંચ્યા !

રત્ન.—હા, અહીંયાં ચોકીપોરો હોય એવું પણ લાગતું નથી.

હર.—ન કેમ હોય? છે; પણ અહીંયાં જે પેરેગીર છે તે આપ-

છોજ માણસ છે. (ખારણા પાસે જઈને, ધકેલતાં તે ઉધડી નળ છે એટલે) અહો વળી અત્યારે તો છે પણ ઉધાડુંજ.

(રત્નદાસ તથા હરદાસ અંદર પેસે છે.)

રત્ન.—હરદાસ! આ ખારણાની ખખર સુરસેનને છે કે?

હર.—ભાગ્યે હોય. (કોઈને સામું આવતું જોઈ) નમસ્કાર ખંધુ સુરસેન!

રત્ન.—નમસ્કાર!

ધાવનાર—મારા શિરતાજ મુરખીઓ, તમારે મને વંદન કરવું યોગ્ય નહિ.

હર.—અરે! કોણ પ્રતીહાર! તું આ કામ ક્યાંથી?

પ્રતી.—મારી વાર્તા વિસ્મયકારક છે.

રત્ન.—અહો! આ તો કરણરાજનો ગુહ્યસેવક. તું અહીં ક્યાંથી?

સેવક—તમે મારી વાત સાંભળ્યા પછી વિસ્મય પામશો નહિ.

હર.—પણ સુરસેન ક્યાં છે તે તું મને પ્રથમ ખતાવ.

સેવક—હું એ કેદી સુરસેન હતો?

હર.—કેમરે લુચ્ચા તે એનું શું કયું છે! (સેવક રડી પડે છે.)

રત્ન.—જે સત્ય વાત હોય તે કહી નાંખ.

હર.—અરેરે રાજઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું ફલ આવા પશ્ચાત્તાપ રૂપીજ થાય છે.

સેવક—(હાથ જોડીને) મને ક્ષમા કરો મહારાજ!

હર.—જે એ સુરસેનનો એક વાળ વાંકો થશે તો તને અહીંયાં ને અહીંયાં ઉભો ચીરી નાંખીશ.

સેવક—ખમા કરે સુરસેનને. મહારાજ! મારો વાંક એવા પ્રકારનો નથી. તમે જો જરા શાંત થાઓ તો હું મારી વાર્તા ટુંકામાં પતાવી દેશ.

હર.—જે તારે કેહેવાનું હોય તે જલદીથી ટુંકાવી નાંખી આ સંશયાત્મક તીરંખાજ મટાડ.

સેવક—પેલી કોઈક નવી ખાયડી આણી છે તેની લેહમાં પડી
જઈ પોતે કરણ રાજે આજ એમ હુકમ કર્યો કે જાઓરે કોઈ
પતીહાર છે પેલા ખંદીખાનામાં પુરેલા કેદીનું મસ્તક છેદી આવો.

રત્ન.—(મનમાં) ને પછીથી હરદાસનો પણ વારો આવવાનોજ
હતો પણ ખેડ ખંદો કયળી ગયો. (માથું ધુણાવે છે.)

સેવક—આ આદેશને અનુસરીને હું અહીંયાં આવ્યો. આવતા-
માંજ સુરસેનની કરાલ આંખ તથા લવ્ય અને પ્રચંડ આકૃતિ
જોઈ મારા ગાળા નરમ થઈ ગયા. મેં એને ઊંધતો અથવા
એવી અસાવધ સ્થિતિમાં પુરો કરવો ધારેલો હતો. પણ આ
તો હું આવ્યો ત્યારે ખડ્ગને ચારેતરફ ફેરવતો હતો ને વિકાળ
વદનથી મુખે આ સ્ત્રી વારંવાર ભણતો હતો તે મારા હૃદયમાં
જડાઈ ગયો છે.—

વસંતતિલકા.

પાડ્યો વિયોગ ભગિની કુમળી પ્રિયાનો:—

ફેડ્યો મણિમુકુટ ગુર્જરદેવતાનો:—

મારે રહ્યું જીવ્યું પડી અહીં ખંદીખાને !!

શું જીવતાં હું શીપુ મોજ નિરાંત માણે !!

૧

આટલું ખોલી વળી શાંત થઈ ખેડો, ને વિચારમાં પડી
ગયો. એટલામાં જ ખુણામાં હું લપાઈ રહ્યો હતો તે તરફ
નજર પોચતાં ઝડપ દેઈને મોટા કરાલ કેસરીની પેઠે ફાળ
મારી મને પગ ઝાલીને ખેંચી આ ઓરડાની મધ્યમાં લાવ્યો.
પછી મારા ગળાઉપર પોતાનો પગ મુકી (ગળુ પંખાજતો) મ્યા-
નમાંથી વિજળી જેવી તરવાર ખેંચી કહાડી મારા મોં આગળ
ખોસવાને તૈયાર કરી હોય એમ ધરી, ને કહ્યું કે જા એક ખોલ
પણ ખોલ્યો તો ઠેર કરી નાખીશ. મેં મારા મનમાં કરણરાજને
હજારો ગાળો દેવા માંડી, ને મારા પ્રાણને ગતવુલ્ય માની
સુરસેન જે કેહુ તે કરવાની હા કહી. મને એણે પુછપરછ

કરી હું ક્યાંથી પેઠો હતો તે જાણી લીધું. પછી મારી પાસેથી મારો મોટો કાળો ઝખ્ખો છીનાવી લેઈ, પોતાનું રૂપ પાલટી, મને જીવતદાન આપી આ સ્તંભ સરસો મજ્જડ ખેંચી ખાંધી મારા મોંમાં ડુચ્ચો ઘાલી પોતે રસ્તે પડી ગયો.

રત્ન.—ત્યારે તું છુટો ક્યાંથી થયો?

સેવક—તમે ખારણામાં પેઠા તેજ વેળે મારો છેલો ખંધ હું મથી મથીને તોડી શક્યો; ને મેં મારા મોંમાંથી ડુચ્ચો પણ હવણાંજ દૂર ખેંચી નાંખ્યો.

હર.—ત્યારે સુરસેન તો અત્યારે ક્યાં એ હશે.

સેવક—રાત્રિના શુરૂઆતમાંજ આ ખનાવ થયો, એટલે અલખત અત્યારે તો એ ઘણું દૂર ગયા હશે.

રત્ન.—કેમ હરદાસ! હવે શી વલે? કરણુરાજ કાલે સવારે વિદાય કરી દેશે આપણને બંનેને.

હર.—કાન્તાને આ આંટીમાં ફસાવ્યા પછી મને પણ ખાહુ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. આપણને વચમાંથી ખશેડી નાંખી કરણુરાજ કાન્તા સાથે ગમે તે કરે, તોય કોણ અટકાવનાર છે? વળી વધારે વિષમવાર્તા તો એજ કે આ સુરસેન પણ આપણાથી જૂદા પડ્યો; એટલે હવે આપણે એને કશી ખબર પોઆડી શકનાર નથી. (વિચારમાં પડી જાય છે.)

રત્ન.—ખરેખાત હવે આપણી સ્થિતિ ખહુ સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ છે; માટે ખહુ સંભાળીને ચાલવાનો વખત છે.

હર.—અહ્યા સેવક! તું કરણુરાજને શું કેહશે?

સેવક—એજ કે સુરસેનને મેં માર્યો.

હર.—પણ એવું જુહું બોલીને તું ક્યાં રેહશે? સુરસેન તો કાલ સવારે આવીને કરણુના સામો ઉભો રેહશે.

રત્ન.—એ કરતાં એમજ કેહવું એ ઠીક પડશે કે મારા જતા પેહલાંજ ખંદીખાનામાં તો કેઈ હતું નહિ.

હર.—હા, એ ઠીક છે. એથી તું સર્વ રીતે મુક્ત થઈશ; ને અમે તો મુગાજ રહીશું. તું પણ વાત કરતાં અમારું મીઠું મરચું લેઈશ નહિ.

સેવક—વારૂ. મને રત્ન હોય તો ત્યારે જાઉં.

રત્ન.—હાં, જા.

(સેવક જાય છે.)

હર.—ભાઈ રત્નદાસ ! આ સ્થળમાં ઊભા રહેવું આપણને પણ હાનિકારક છે તેથી ચાલો નીકળી જઈએ.

રત્ન.—ચાલો. (હરદાસ આગળ જાય છે) (ધીમેથી) કરણરાજને તેમજ મારે હવે આ હરદાસની ગરજ રહી નથી, કરણરાજને નવું રમકડું આણી આપ્યું છે તે ભલે ખેલે. આપણે પણ યૌવનશ્રીની મઝા છે. ને વળી આપું પાટણનું રાજ્યપાટ ચલાવનાર આપણેજ થઈશું; કરણ તો પેલી કાન્તાની સોડમાં લપાઈ રેહેશે, માટે હરદાસ જેવા ભાગીયાની હવે જરૂર નથી. વળી એ હરદાસભાઈના વિચાર તો કેવા, કે કાન્તાને કંઈ દુઃખ પડવા ન દેવું, એની તો કમોટીજ કહાડવી ને એવા એવા રાહ્યા દેવ જેવા; પણ એ બધી ખટખટ હું દૂર કરવાની પેરવીમાંજ છું, માટે લાવ કરણની પાસે જઈને એના કાન પહોંચેથીજ ભરી મેલું.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કરણરાજના અવાસ.

કરણ—રત્નદાસ.

કરણ—અરેરે દેવયોગે ઈષ્ટફલની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ તેનો ઉપભોગ કરવામાં કેટલી અડચણો નડે છે !! કાન્તા મારા હાથમાં આવી તો ખરી પણ એ હજી ખેંચુદ્ધજ છે. વળી યૌવનશ્રી જ એની પાસે છે તેને પણ શુદ્ધિ આવી નથી કે એને એ હું અભયપ્રદાન કરું. અરે દેવ આ તે શો કાપ ! જો કદાપિ એ સ્ત્રીઓનું કંઈ આહું અવળું થયું તો મારે તો ભવની

બુઠશે. ન મળ્યું સુખ ને ન રહી આખર. કદાપિ સચેત થાય
અને પછી વાત જાહેર પડે તોય શું? એવી ચંદ્રના ખચ્યા
જેવી ખે રંભાઓને સાઈ શું ન કરવું?

શિશ્વરિણી

નએ જાતી જોઈ બહુ બહુ રમાડી રતીસમી,
નવી તાજ જાણે ખોલતી કળી કાન્તા જુધતણી;
મરૂં એને માટે જીવું હું નીરખી તાજું મુખડું;
હસે જાગી જો એ મુઠ્ઠુ લલિત આંખે લટી પડું. ૨
પણ એ દિવસ તે ક્યારે એ આવશે! હરદાસને ખોલાવી એને
શુદ્ધિમાં લાવવાનો કાંઈ ઉપાય ક્યાં હોય તો સાઈ. ૩ કાન્તે!

મંદાકાન્તા.

સૂતી શાને ઝટપટ ઉઠી ખેશ ઉછંગ આવી,
ખાઝી કોટે અધર રસ જે નેન કાળાં નચાવી;
ઠાકું પાડે ફોલ ખળી જતું તાવ તપે તળાવું,
છાંટી વાણિ મધુર જળ જે! એક વારે પ્રિયે! તું. ૩
(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

અનુચર—મહારાજ! રત્નદાસ પધારે છે.

કરણ—સત્વર પ્રવેશ કરાવ. (અનુચર જાય છે.)
(રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

કરણ—આવો રત્નદાસ! તમારુંજ કામ હતું ને.

રત્ન.—ત્યારે તો બહુ સાઈ. તમારી ખરી ભીડમાંજ હું કામ આવ્યો.

કરણ—હા ભાઈ.

રત્ન.—એવું શું કામ પડ્યું છે? મહારાજ!

કરણ—કાન્તા તથા યૌવનશ્રી અઘાપિ પણ શુદ્ધિમાં આવતાં નથી.

રત્ન.—હું પણ યૌવનશ્રીનીજ ખખર જોવા આવ્યો હતો. પણ
તમે અહીંયાંથીજ મારી આશા ભંગ કરી.

કરણ—ત્યારે હવે એ બિને સચેત કરવાનો ઉપાય શો? હરદાસને
ખોલાવીએ તો કાંઈક માલમ પડે ખરો.

રત્ન.—અરેરે! એ હરદાસ તો વળી તરહવાર પુતણું નીકળ્યું.

કરણ—કેમ ?

રત્ન.—હું જાણતો હતો જે આપણી પક્ષમાં રહી, જ્યમંદ્રના રાજ્યનો એ ભોમીયો છે એટલે આપણને ખડ્ડ મદદ કરશે, પણ એ તો ખાય તેનુંજ ખોદતો જણાય છે. એવા વિધા-સધાતી કાંશીયાને આપણે આપણી ધણી ધણી અંતરની વાતો સોંપીને ઠગાયા. એણે ધણામાં ધણી ન જાણવા જેવી વાત પણ જાણી છે. કાન્તા તથા યૌવનશ્રીને એણે આપણી આખ્યાં ખરાં પણ તેમાં એ રાજી નથી. સુરસેનને પંદીખાનામાં નાખ્યો છે તેમાં પણ એની લુચ્ચાઈ જણાય છે; ને એ સુરસેન સાથે એની સ્ત્રીસંબંધી કાંઈ મસ્લહતમાં પણ હશે એમ મને શંકા થાય છે.

કરણ—જો સુરસેન આ વાત જાણે તોપણ શું કરી શકનાર છે? તથાપિ મેં એની ગોઠવણ પ્રથમથીજ કરી મુકી છે. સુરસેન અત્યારે તો ક્યારનોએ ગત થઈ ગયો હશે.

રત્ન.—ના મહારાજ ! તેમ નથી. સુરસેન તો પંદીખાનામાંથી ક્યારનો નાશી ગયો છે. એને મારવા મોકલેલા સેવકો મને ખબર કહી. મેં તરતજ હરદાસ જોડે એ સંબંધી વાતચીત કરી જોઈ; તેમાંથી મારી શંકા સહજ દૂર થવા લાગી કે સુરસેનને નસાડી મુકનાર એ હરદાસજ છે. પંદીખાનાના તમામ સેવક વગેરેને પુછતાં પણ એમજ જણાયું કે હરદાસ પંદીખાના પાસે ગયો હતો ખરો.

કરણ—(શેષમાં) એ હરામખોર સેવકોને ગરદન મારવા થટે છે.

રત્ન.—પ્રિય યુવરાજ ! એમ નથી. એ ખીચારા સેવકો શું કરે? હરદાસે કોણ જાણે શોએ પેચ કર્યો હશે. તમે હજી એને ઓળખતા નથી. એ પંદીખાનાના ઘરમાંજ વખતે કંઈ ગલી કુંચી હશે; ને તેમાં થઈ સુરસેનને રસ્તે પાડ્યો હશે.

કરણ—(દાંત કચડતો) એ હરદાસનું આ કાણેજ માથું કાપી નાંખવું ઘટે છે.

રત્ન—મહારાજ ! એમ ઉતાવળા થવામાં ફૂલ નથી. ધીમે ધીમે ખદું થશે. હરદાસનો આપણે હવે વિશ્વાસ રાખવો નહિ ને ધીમે ધીમે આપણે એનું કાટણું કાઢીશું. હંજુ પાટણના લોકો તદ્દન આપણી પક્ષમાં આવ્યા નથી, ને એટલામાં જો હરદાસને જન-હર રીતે મારી નાંખીએ તો એકાએક હુલડ થઈ જાય. માટે હરદાસની મારફત આપણા નખ લોકોમાં ખુંપતા જાય છે તે ખુંપવા દો. જ્યારે આપણે એની કાંઈ પણ ગરજ રેહશે નહિ ત્યારે હું એને ભૂ પિતો કરીશ.

કરણ—શી રીતે તેમ કરશો ? રત્નદાસ ! તમારી બુદ્ધિ અને ડા-હાપણનો પારજ નથી. હરદાસની પરીક્ષા હું કરી શક્યો ન હોતો પણ તમે તો તરતજ સમજી ગયા.

રત્ન—અમારે એવાની જોડે વધારે પરિચય થાય એટલે વેહેલું સમજાય. એને દૂર કરવો પણ તેથીજ ઠીક પડશે. આપની પાસે એને ગંમત માટે તેડી લાવીશ; ને પછી તમારેજ હાથે તમે એને મઘ વગેરેમાં કાંઈ પાળે એટલે પત્યું.

કરણ—મઘ તો એ પીશે નહિ.

રત્ન—ત્યારે દુધ ક્યાં જતું રહ્યું છે ? હું તમને દુધના ત્રણ પ્યાલા તૈયાર કરી આપીશ. તેમાં જે પ્યાલાપર નીશાની હોય તેજ પ્યાલો તમે હરદાસને આપી દેજો એટલે નીકાલ આવ્યો.

કરણ—ત્યારે તે ક્યારે થશે ?

રત્ન—એ થવાનું હશે તે દિવસે હું તમને ખબર કરીશ. અને એને તેડીનેજ તમારી પાસે આવીશ. આજથી એવોજ નિયમ લીધો છે કે આપણે તો એ ચાંડાલની જોડે તમારી પવિત્ર સેવામાં હાજર થનારા નહિ. જે દિવસ એની જોડે આવીએ તે દિવસ જાણવું કે આજ નક્કી હરદાસનો ઘાટ ખેસાર્યો છે.

કરણ—પણ આપણે એને જલદીથી દૂર કરવાને ચુકવું નહિ.

કેમકે જો એ સુરસેનને કંઈ સમજવશે, અથવા પાટણમાંથી સુરસેનને મદદ કરવાનાં સાધન તૈયાર કરશે તો આપણે કાન્તા તથા યૌવનશ્રીની સોડમાં કદાપિ પણ સુવાના નથી.

રત્ન.—વાહરે કરણરાજા! તમે તો યૌવનશ્રીને પણ લેઈ પડતા જણાવ્યો છો ને. એટલી તો અમારે સાઈ રહેવા દો.

કરણ—તમારૂં ને અમારૂં ક્યાં જુદુ છે? કાન્તાકરતાં યૌવનશ્રીની કાન્તિથી હું બહુ ખુશી થયો છું. માટે યૌવનશ્રીવિના પણ ચાલે નહિ.

રત્ન.—જેવી મહારાજની ઈચ્છા. તમે જે કહો તે કરવાને અમે તત્પરજ છીએ.

કરણ—હું તમારી સેવાનો બદલો ક્યારે વાળીશ?

રત્ન.—તમારી કૃપા એજ અમને મોટો બદલો છે. પણ મહારાજા! આપણે યૌવનશ્રી ને કાન્તાવિષે એક ઠરાવ કરીએ કેમકે એ બેએ તમે લેઈ જાવો તેતો ઠીક નહિ.

કરણ—શો?

રત્ન—કાન્તા અને યૌવનશ્રી બેમાંથી જે જેને પસંદ કરે તે તેને લે.

કરણ—(હસતો) આપણે એવી તેવી કાંઈ વાત સમજ્યા નથી.

રત્ન.—હશે ત્યારે જેવી તમારી ઈચ્છા.

કરણ—પણ રત્નદાસ! એ બે રતીઓને શુદ્ધિ ક્યારે આવશે?

રત્ન.—ઈશ્વર કરે ને અત્યારેજ આવે.

કરણ—ચાલો આપણે એમની પાસે જઈ કાંઈ ઉપચાર કરીએ.

અથવા,

ઉપજાતિ.

એ ઊંધતું તોય ભરેલું તેજ, મોઢું રૂંપાણું હસતું ખીલેલું;
નીહાળીને હાથ મુકી કપાળે, ધીમેથી ચુમી હૃં ગાલ એના. ૪
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—સરોવર તથા ખીજ વનપ્રદેશ.

મીલ — સુરસેન.

- ૧ લો મીલ—આ તલાવની ઘેડે તો કોઈ નથી !!
- ૨ જો—તેરાં તે ખીજે રોહુ ચૈ ઘેર ગ્યાં આહે.
- ૩ જો—નીરે હું એજ રોહુથી હો આંવ્યો પણ મને તો કાષે ન ભેટ્યું.
- ૪ થો—હાય હાય રે મારા બા ! આતરો બધો દન સડી ગ્યો. રાણીબા ને બોહોન કાન્તા ને તરલા એ કાંયે ભાળ્યાં નહિ.
- ૨ જો—એ રામ ! તું અમોને વતાડ.
- ૩ જો—આપણુ હેલા ઝાડુની વાગમાં ભાળીભાળીને થાકી ગ્યા, તો કોય નથી જડતું. થોભો વાહાર પાડીએ.
- ૧ લો—૪ થો—બા સાખ !! એ બા સાખ ! એ તરલા !
- ૩ જો—અરે રામ ! કો બોલે ને કરે.
- ૧ લો—મને એમ લાગેસે જે આ તળાવમાં તો કાંય થાયું નથી?
- ૨ જો—રામ રામ કરો હેવું હું હોય.
- ૪ થો—તમું કેવા હુંડા કે આજ કોઈ હાથે આંવું ના. હો દાદા હુરહેનને હું માં વતાડ હો.
- ૧ લો—આપણે મુહે ખરેખરી મેહ લાગી ગઈ. આપણુ હો આ તળાવમાં મરીએ તો તાઝું થાય કે આપણું મુહ નીસું ધાલવું ન પડે. (૩૧ છે)
- ૨ જો—હાય હાય રે મારા બા !! (છાતી કુટતો પડે છે.)
- ૪ થો—ઓ મેલડી માતા ! તને દીવો ને નાળીઓર ચઢાવણું ને એક તામો બકરો મારહું તું માહરાં બાસાખને ખતાવ.
- ૨ જો—રાણી બાઈને પેટ દાહડા હતા. તે પૂણુ કંઈની મોર આહે! (માંભળતો હોય એમ) મને તો બાબા હુરહેનના પોગ વાગેમે. ઈહુંને હું જવાબ દીહું?
- ૧ લો—સાલો આપણે ઘેર જઈને ભાળીએ.

(સુરસેન પ્રવેશ કરેછે.)

સુર.—ભલા ભાયાતો! (મોઝ લોકો ગભરાઈને મૂઠ પની જાયછે)
કેમ ખોલતા નથી? મેં ખરી વાત જાણીછે. હશે જે થનાર
તે થઈ. હું તમારો દોષ કાઢનાર નથી.

(દ્રુતવિલંબિત)

સવળું તે અવળું પળમાં બને,
જગતમાં વિધિની ગતી છે ભુદ્ધી;
દુખ પછી દુખને દુખ આવશે
શિવિ શકાય શું આભ ગયું કુટી?

૨ જો—(ધૂજતો) ખાપઝી! ખા સાખ તથા હમારાં આઈખા
કાંતા ને તરલા આ તલાવમાં અંધોળવા આવ્યાં હતાં. તેરાંનાં
પછી જડતાં નથી. (રોષ પડેછે.)

સુર.—હા! એ વાત મેં જાણી, એ સાંભળીને

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ચાલે આરાં ભ્રમણ શિરમાં, ચક્ર આવેજ આંખે,
રૈસાયે છે ઘસી ઘસી રહ્યું, કાળજી કાં ન ફાટે?
અંગે અંગો જડ થઈ ગયાં, ભાગીયાં શક્તિહીન
તોયે મારા દુખરસિક આ પાપી ના જય માણ ! ૬
(દળી જાયછે). (૧ બીલ પકડી લેછે.)

૧ જો—(રોતો) ખા તમું આમ સેક તિહવાહુ સોડો સો!! તમું-
થકી હમું હઘળાં ઝીવીએસે. આપહું ભલું થયું એતરું કાંઈ
ઓસેસે!!

સુર.—અરેરે ! જો મારો, અરે મારા ખંધુ જયઅંદ્રદેવનો જય થયો
હોત ને પછી મને ગમે તેમ થયું હોત તોય હું ખોલત નહિ.
પણ આ એક પછી એક દુઃખમાત્રનીજ પરંપરા મારાથી સ્ફુ-
વાતી નથી. અરે દુષ્ટ દેવ ! તું મને આટલી પાયમાલીનો
સાક્ષી થવાજ જવાડ્યો ! ધિક્કાર છે મારા જીવતરને ! મારે હવે
શું કરવું? હું કાન્તા તથા યૌવનશ્રી અહીંયાં આવ્યાં હતાં નહિ?

૧ મીલ—હા, પા! ને તેરાં પસી જડતાં નથી.

સુર.—રે ખેન! તું કેમ જવાપ દેતી નથી? આ માંડે હૃદય,

(હરિની.)

અજય દવથી, દાઝી દાઝી ખળી ચચરી મરે,

અરિકરવિષે ખંધાયાથી અન્નસમ રીખતું,

ખળતું મરતું કાંપે ડોલે હરે તુજ ના દીરે,

શિતલ કર રે ખેની! ખોલી મીઠું જલ સિંચતાં.

૭

૧ મીલ—(ખીન્ન ભીલલોકોને) તમું હરકા ઘોડું ગમે જઈને ખાખા હુરહેનને માટે હુધળો સામાન ભેળો કરાવો. ઈહુંના હવાલ તો તમે હમઝયાજ હાહું. (ખીન્ન ભીલલોકો ભય છે.)

સુર.—અરેરે કોઈ પ્રતિકૃત્તર આપતું નથી. રે કાન્તો! શું તું પણ કુર થઈ,

(ત્રિતાલીય.)

સખિ! તે તવ પ્રેમ ઓગળ્યો, ગણકાર્યો નહિ પ્રાણનાથને,
અથવા દૌનદાસશું રીસથા, ધરિ અકારણ આજ્ઞ મૌનતા! ૮

તુંપણુ આમ અવળી થઈ ખેઠી! દૈવયોગે જે ન થાય તે
ઓહું. આ વનની વૃક્ષકુંજમાં એ વિહાર કરતાં હશે માટે આલો
ત્યાં જઈને જોઈએ. (ચાલે છે.)

અહા શી તરવરની ઘટાઓ ને પક્ષીઓનાં ગાન!

(હરિગાન.)

છાયાં નીચાં તરવર ઝુકે કરિ નાટ્યશાળા ગોળ, ને,
લીલાં લીલાં ઝાંખાં પીળાં વળી રંગ રંગી ચિત્ર તે,
પક્ષી નમી નમી ગાય જોડી સ્વર પ્રિયા સાથે રટે,
દોડે ધીમે ઝરણો ઝીણાં મીઠું ગાન ઝમઝમ છાયરે,
પવનહરે તરવરો તરવાસીનાં પિછ ઉડતાં,
ગિરિગબ્હરો ધુધુકાર કરતી સર્વને પ્રતિજાળમાં,

૮

ધોધ ધધડે ડુંગરથી આ તિમિર ઝીણથી ટાહું છે;
તેમાં પ્રિયા ખે'ની વિલાસિ નિહાળતાં અટક્યાં હશે! ૧૦

રે ખેહેન યૌવનચિ! હે કાન્તે! અરે, કાન્તા! તું પણ આજ
આમ કેમ અવળી થઈ ખેઠી? ખેહેન યૌવનચિ! તને મારાઉપર
ખોટું લાગ્યું હશે પણ તું મારી અભાગી વાત સાંભળીશ
ત્યારે મારો થાંક નહિ કાઢે. આવી જાતનો વિહાર કેવો?
આવો ટોળ પણ સારો નહિ! રે પ્રિયે પ્રાણાધાર! રે સહોદર
ભગિની! કેમ પ્રતિઉત્તર નથી દેતાં?

(વસંતતિલકા.)

હો વીતર્ક અવળા અવળા વિચારો;
મુઝાય છે હૃદય ને જીવ જાય મારો;
હાસી મુકો રમત આ ફૂર કેવી માંડી?
કાન્તે! ન ખોલતી તુંએ, નવ રીસ છાંડી!! ૧૧

હા કાન્તે! ખરેખાત તું રીસાઈજ રહી છે. અરે ભુંડી આવી
તે રીસ ઘટે? તું રીસાઈને પણ મારાથી આટલીવાર વિખુટી
રહી શકે છે તેથી મને નવાઈ લાગે છે. તું રીસાતી તોયે તા-
રાથી રહેવાતું નહિ, અને તારો અંતર્પ્રેમ છલકાતો.

(શિશ્વરિણી.)

રિસાતી તું ત્યારે વદતી નહિ વાણી મુખપકી;
ન લેતી દાખીને પ્રણિપત કરું હું નમી નમી,
રમે ઊંચાં નીચાં પ્રોતિભર છુપાં તોય નયનો,
ખતાવી તે કારે શિતલ મૃદુ પ્રેમાર્ણવ મોઢો. ૧૨

હવે તો તે નયન પણ નજરે નથી પડતાં એટલે શી દશ
થશે!! પ્રિયે કાન્તે! તારા મનમાં સંશય છે કે હું સુરસેન
હોઈશ કે નહિ હોઈ? ના ના તેતો નજ હાય. એકવાર મારો
દાસત્વનો અવાજ સાંભળ્યા પછી પણ તું તેનાવિષે ભ્રમિત
નજ થાય. અથવા.

શિશ્નરિણી.

પ્રિયે! તે રીસાવા કુસુમસ્રજથી હાથ કસિયા,
 મિષે ખેલી, હાવાં નહિ નહીં શકે રંગરસિયા,
 પછી મેં પે'રાવી ભુજની અટ ખેલી તુજ દોલે,
 છુટી જવા દોડી સજ તુટી રમ્યો રંગ અતિશે. ૧૩
 તેનો તેજ તારો દાસ હું છું; માટે સર્વ શંકાનો ત્યાગ કરી
 પ્રતિઉત્તર આપ.

અનુષ્ટુપ.

આવીને ફરીથી તેવું, અંગને ભેટ તું, સખિ!
 તારાવિના વિયોગે છે પ્રેમમાં બળતું દુખી. ૧૪

અરેરે,

રૂપજાતિ.

સંયોગમાં પ્રેમ સદા રમાડે, મીઠા નવા રોજ રસો જમાડે,
 વિયોગમાં તેજ વિશેષ માડે અગ્નિ ઉપાધિ, અતિશે વિતાડે. ૧૫

માટે તારા દાસઉપર દયા લાવી એક વાર તો પ્રતિઉત્તર
 આપ. અરે કાન્તે! કાન્તે! (માથુ કુટતો) મારું કર્મ છેકજ
 કુટી ગયું! આટલું પણ કરવાનું કામ હતું તે પણ ઉઠી ગયું;
 અરે પ્રિયે! તારા મૃદુઅંગને શું થયું હશે? નહિ તો આટ
 આટલું થતાંએ તું ન ખાલે એ સંભવતું નથી. અરે વનદેવ-
 તાઓ!

માલિની.

રસિક મદન અંગે અંગરૂં જાય વારી,
 નયન પ્રીતિ અર્જતાં આળ દે સર્વ કારી,
 ધીમી ધીમી મૃદુ આલે પાય તર્જીડતી રે,
 નવ દોઢી શું પ્રિયા તે વિધને મોડતી રે? ૧૬.

(જરાક ચાબાનિ)

અહો કેઈ પણ પ્રતિઉત્તર આપતું નથી!! પ્રિયા કાન્તા
 આજ ગહનમાં આવેલી હતી તથાપિ આ તરૂવરાદિ વનવાસી-

એને એનાવિષે કાંઈજ ખબર નહિ હોય? અરે હૃદયાધાર!
તાં રું થયું હશે! **ઉપજાતિ.**

તાં મૃણાલી સરખું કૃશાંગ, તેનો કયો ધાતકીએ રું ભંગ?
દયા ન આવી દૌનમાં રું તેને? કન્તિતણે સાર વિખેરી દેતાં. ૧૭

અથવા, **અનુદુષ્.**

હોમાઈ તું ગઈ પુતી, અસ્મિન્નિની આળમાં?

કે અઢી અવળી વાટે આંધળી પ્રીતિક્ષાળમાં? ૧૮

પણ જો તું આ માર્ગે ગઈ હોય તો તારાં પગલાં સરખાં
પણ ન પડ્યાં હોય? (સૂક્ષ્મદષ્ટે નિરૂપણ કરતો અને ડોકુ ધુ-
ણાવતો) ચરણમુદ્રા પણ જણાતી નથી ત્યારે રું શત્રુઓજ
એને હરિ ગયા હશે! (વિચારતો) રે ભૂધર!

હરિણી.

કઠણ દિલ હું જાણું તારું કદાપિ ન ઓગળે,

તદપિ વિનવું કાં કે દષ્ટિ પડે તુજ વેગળે;

જળી, અકિત દિલનું ભીતિ પામો ચિરાઈ જતા સ્વરે,

કદન સુણીને તારું ચિત્તે ચિરાઈ ગયું હશે. ૧૯

તેથી રે ગિરિરાજ મને પ્રિયાની કાંઈપણ પ્રવૃત્તિ આપો,
(જરા થોભ્યા પછી) અરેરે એ તો કાંઈ ખોલતો નથી. (અટકી
જઈને) અહો આ જલાશયને કીનારે અકવાક પોતાની પ્રિયા
સાથે શા આનંદમાં વિલાસે છે! લાવ એને વિનતી કરું.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

દૃષ્ટી સૂર્ય નમી જતો નભવિષે સંધ્યા સમે આથમી,

પાડી ખેદિત ચિસ રાત્રિ રરતી હોશે પ્રિયા ખાપડી;

તેવી શત્રુ નિહાળી ચિસ દૃઢને ધણું ઢગીને પડી,

દીઠી, જાણી, સુણી, પ્રિયા નથી રું તે હુ પ્રેમશિરોમણિ! ૨૦

અરે એ પણ મારે શબ્દ સાંભળી ઉડી ગયો. રીપુ તો
અહીં ક્યાંથી આવ્યા હોય? એ શંકા તો ખોટીજ છે. રે કાન્તે!
તારાથી રસ્તો કેમ કપાતો હશે?

દ્રુતવિલંબિત.

ચકિત થાકી જઈ ખનતી હશે, સરવ અંગ ઢીલાં પરતાં હશે,
મુખથી સ્વેદ લઈ લઈને કરે, કરથી કોણ તને તહિં ટેકવે? ૨૦

આટલી ખંધી મારી વ્યથાની સાક્ષી થવાને તું શીદ સંતાઈ
રહી છે. હવે તો, **હરિગીત.**

આવી પછાડીથી આંખ છાંપી ઉછંગમાં તું સુવાડી લે,
કે હૃદય સરસો આંખીને મુજ પ્રેમતરસ છીપાવી દે,
કે નયન નયને દોરપ્રીતિ રચિ મદનનૃત્ય નચાવી દે,
ક્યાં ગઈ ખંધી તુજ સરલતા મૃદુતા? થઈ આડી હવે. ૨૧

વળી,

દ્રુતવિલંબિત.

લગરિયે નિજ દુઃખ ન લેખતી, મુજ મનઃસુખ તું અનુવર્તતી,
તન અને મનમાં દુખી દેખીને પણ દયા ધરતી ક્યમ ના પ્રિયે! ૨૨
(એકદમ ઝીણી નજરે જોઈને) અરે! મારી દષ્ટિમર્યાદાને એ
શું આજંગી ગયું?

હરિગીત.

શું થનન થનગન નાચતી પ્રીતિ પ્રેમરસિલી વહી ગઈ,
નયનદ્વારા ચિત્તમાં ખચ ખટક ખટકો કરી ગઈ,
વળી ચિત્તને કરી મત્ત નિજ પુરે પ્રમત્ત હરી ગઈ,
નિજ પ્રેમ મૃદુ શુભ કાન્તિમય છાંપી અંગઅંગ જડી ગઈ. ૨૩
તેથી લાવ એને હવે હાથ આવેલી શીદને જવા દેજો (દોડે
છે) (અટકીને) અહો આ ભવ્ય સરોવરના સુંદર પ્રદેશમાં એ
આવીને સંતાઈ ગઈ લાગે છે. (તપાસતો) આ પેલું હરણ
મારી આગળ હાંકતું હાંકતું પાણી પીવા આવ્યું તે તો મેં નહિ
દીઠું હોય? ના ના. મારી કાન્તા કાન્તાજી મને છેતરી ગઈ.
લાવ એ કુરંગીને પુછું. તને પ્રિયા કાન્તા સાથે કંઈ પરિચયછે?—

વસંતતિલકા.

તારા સમાન કૃશઅંગી કુરંગનેત્રી,
આલે ભૂમિ જ્યમ હરે ત્યમ સૂક્ષ્મગામી,

ચુએ પ્રીતિરસ મૃદુશીલ અંગ અંગે,
 ખેઠી રમી નથી કુરંગી શું તે ઉછંગે? ૨૪
 (હરણી દોડી જાય છે) પ્રિયાના કોમળ કરનો સ્પર્શ એને
 થયો જણાતો નથી. મારી પ્રાર્થના સાંભળતાંજ નાશી ગઈ.
 આજ તે સરોવર જ્યાંથી પ્રિયાની ઉપલબ્ધિનો સંભવ છુટ્યો.
 અરે ખેની, અરે કાન્તા ક્યાં હશે. (નિસાસો મુકે છે.) પ્રિયે!

હરિગીત.

પ્રીતિ રસભયું તુજ અંગ અંગ શું જળ રસે રહ્યું યોગળી,
 કે કઠણ દોડયી થઈ જઈ જડ શૈલમાં જડતા ભળી,
 કે ખાક થઈ મદનાગ્નિએ તટ રેતમાં તું ગઈ મળી,
 કે પવનમાં થઈ પવનને આકાશ ભણી શું તું વળી. ૨૫
 પ્રાણાધાર! તારું શું થયું હશે? પ્રતિઉત્તર આપ. આ તટની
 રજ ૩૫ તું થઈ હોય તો આ રજને મારા અંગોઅંગે લગાડું
 તેથી જ્ઞેધએ શાન્તિ વળે છે? (તેમ કરે છે) ધૂળ તે વળી શી
 શાન્તિ આપે. ત્યારે હવે કેમ કહું. પવન તો ધણેય મને
 ભેટે છે પરંતુ તેનાથીએ શાન્તિ થતી નથી. પ્રિયાના મૃદુ
 કરના શીતળ સ્પર્શ જે શાંતિનું અમૃત વરસે તેના જેવી શાંતિ
 ખીજ કશાથી થનાર નહિજ, અહો!

અનુષ્ટુપ.

પ્રિયા કેરી મુદ્દુ અક્ષી, ખોડાવે પ્રતિવીચિથી;
 ધન્ય ધન્ય મળ્યો હાવાં, ભેટું લે મન મુકીને. ૨૬
 (સરોવરના જળમાં પડે છે ને નહાય છે) આ કમલનાં કુલ
 કેવાં રળીયામણાં દીસે છે!! લાવ એકાદ ભાગી લાવું. પણ

અનુષ્ટુપ.

જને ગળે સહારો એ હાર તે દુર્લભા ખની;
 લાવીને શું કહું એને, બથા વાધે સ્વચિત્તની. ૨૭
 લાવ હવે બહાર નીકળું. (કીનારા તરફ જાય છે) અરે
 મારે પગે આ શું વીટાયું. શું પ્રિયા કાન્તા જલમાં સંતાઈ

રહીને મને આમ વિનોદ કરાવા ધારે છે. લાવ જરા આગળ આલું. અરે પુખ્તની પેઠે મારી પાછળ આવે છે. આવ પ્રિયે ! તને હું કાઢનાર નથી. હું પણ તારી સાથે રીસાયો છું. મેં આટ આટલું કર્યું પણ તું ખોલી નહિ ! રે હઠીલી !

દંડવજ્રા

આવી મને અંગશું ભીડી લેજો, આવી પ્રીતિહાસ્યસ્રધા તું પાછો; તીણી દશે રોષ ઉખાડી નાખું, તો પ્રાણ પ્યારી! ઝટ હું મનાજો. ૨૮

અહો ! અઘાપિએ ખોલતી નથી એવી તારામાં અક્કડાઈ ક્યાંથી આવી ગઈ !! લાવ ત્યારે હુંજ તને બહાર કાઢીને આલિંગન દેજો. (નિચો નમી હાથમાં ઉપાડી લેઈ તટઉપર આવે છે) (નીહાળીને જોતો) આશ્ચર્ય ! મૃણાલદંડ ભાગી જવાથી કરમાઈ ગયેલું કમલ નમી ગયેલું હોય એમ તારું ગળું તો ભાગી ગયું છે! તારું સુરસવદન તારા કેશથી આચ્છાદિત છે તેને જરા ઉધારીને મારા કુટી ગયેલા નશીબને છેલું આલિંગન ચુંપન દેજો. (કેશ ખસેડતાં) અહો વિપરીતતા !

અનુષ્ટુપ.

આશા સર્વ તારું ણિદુ, હૃદયસ્તંભ રૂપિણી;
દેખું સત્ય, પડ્યો સ્વપ્ને, અથવા દષ્ટિ છે ભ્રમી !! ૨૯
ભગિની યૌવનશ્રિ !! હવે સર્વ સમન્વયું. કાન્તે! કાન્તે!
(હૃદય કુટતો) મનેજ દુષ્ટ દેવે સર્વ કુટુંબના નાશનો સાક્ષી થવા જવાડ્યો ! આ સરોવરમાં હું પણ હવે પ્રાણત્યાગ કરું.
(ઉભો થાય છે) આંખે હાથ દેતો.

દુહી.

તિમિર ચઢ્યું ચોપાસથી, મધ્ય હુબ્ધું મુજ ગાત;
હૃદય બધું આકે ચઢ્યું, સ્તબ્ધ સ્તબ્ધ સૌ ગાત. ૩૦
(મૂર્છા આવી જમિપર પડે છે.)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

ચતુર્થોઽક્રુઃ

પ્રવેશ ૧.

સ્થળ—પાટણમાં કાન્તાને રાખેલી છે તે ઘરનો છેલો માળ.

વેશુદ્ધ થયેલાં કાન્તા તથા તરલા અને કરણ.

કરણ—(તરલાને કપાળે હાથ મુકી) પ્રિયે કાન્તે! ઉઠ. તારી મધુરી આંખ કેમ મીચાઈ રહી છે! (તરલા જરા હાલે છે) અહો મારા શબ્દોમાંજ મોહિની જણાય છે! તારા અંતરમાં મારા પ્રતિ પ્રેમ પ્રથમથીજ રેપાયલો જણાય છે નહિ તો મારા શબ્દો સાંભળી તું હાલે શાની? ખરેખાત પ્રિયે! આપણે પ્રીતિના તારથી સંધાયલાં છીએ. ત્યારે તને ઉઠાડવાનો આ એક ખીજે પ્રયત્ન કરું.

(તરલાને ચુંબન કરે છે) (તરલા ઝળકી હેં છે.)

તરલા—(ચોતરફ જોતી) બા સાહેબ! ચાલો, નાસો. એ દુષ્ટ આવ્યો!! (નામવા જાય છે) (કરણ પોતાની બાથમાં પકડી લે છે.)

કરણ—મધુરી પ્રિયા! તું ક્યાં નાસે છે? તું નિર્ભય સ્થળમાંજ છે.

તરલા—(તરછોડતી) રે દુષ્ટ! તું કોણ છે? હું ક્યાં આવી છું? માતા યૌવનશ્રી અને કાન્તા ક્યાં છે?

કરણ—(મુકી દેતો) ત્યારે તું કોણ છે?

તરલા—એ મારાં માળાપની દાસી તરલા.

કરણ—(મનમાં) અહો શી આ દાસીની કાન્તિ! એને જો સમજવું તો મારું કાંઈક વળે ખરું. ચાકરલોકો નીચા સ્વભાવનાજ હોય છે ને હું જો આને દ્રવ્ય વગેરેની લાલચ ખતાવું તો એ ખસુસ મારે વશ થાય ખી. (જાહેર) અરે તરલા! તું ડરે છે શા માટે? તું અત્રે નિર્ભય છે ને આ મંદીર મેહેલની ધણી છે.

તરલા—તમે કોણ છો? બા સાહેબ કાં છે?

કરણ—તારા ચરણનો દાસ હું કરણ છું.

(પગે પડવા જાય છે) (તરલા અટકાવે છે.)

તરલા—(કાંપતી) તમારા હાથમાં હું ક્યાંથી આવી?

કરણ—તારાં બા સાહેબ તથા કાન્તા સર્વે અત્રે કુશલ છે. તેમને કોઈ પ્રકારની ભીતિ નથી. પણ તેમને મળતા પેહલાં મારે તને અભિવંદન કરવું ઘટે છે.

તરલા—તમારી બોલી કાંઈક ઓર તરેહની સમજાય છે.

કરણ—(તરલાને ગળે હાથ મુકતો) તારા આ કોમળ હૃદયને ગમે તેવી લાગે તોય શું? એમ પણ હું તારો સેવક થઈ શકું તો પછી બાકી નથી.

તરલા—તમે આજ જયશંખર રાજના રાજ્યમાં આવી વસ્યા છો અને વળી તેમની દાસીઓ જોડે આવા ટોળ કરો છો તે છાજે નહિ.

કરણ—જયશંખર તો તેમને રસ્તે ગયા. તારે હવે તારૂં સંભાળવાનું છે. તું આજે જો માંડે કેહેવું માનીશ તો તને મારી પટ્ટરાણી બનાવીને રાખીશ.

તરલા—ને ન માનું તો.

કરણ—તો તારે એમ ન સમજવું કે મારી આટલી વાત જાણીને તું છુટી શકે.

તરલા—(મનમાં) હું આ વિકટ સંકટમાં પડી. બા સાહેબ ક્યાં હશે તે વાતની પણ કાંઈ ખબર મળતી નથી ને આ તો ઉલટું ત્રીજું નીકળ્યું.

કરણ—કેમ તરલા શા વિચારમાં છે?

(વસંતવિલકા.)

એ નાથની ભમી પુઠે સુખ તેં દોહું શું ?

કાંટા જમી વનતણા ધૂંગમાં રમી તું;

છાજે ખરે તુજસમા મૃદુઅંગને તો,

આ મહેલ, મંદિર, ઉછંગ સુરંગ દેતો.

૧

તરલા—(ગભરાતી) મને મહારાજ ! સમજણ નથી પડતી કે શું કરવું. માંડે મન મુઝાઈ ગયું છે (ખીજ તરફ જોતી) અહો આ

કોણ? (નિહાળતી) આ તો બા માહેબ કાન્તા!! શું એમની પણ મારા જેવીજ અવસ્થા થશે! રે દૈવ!

અનુષ્ઠુપ.

ક્ષત્રીજન્મ તણા ખેલી! પ્રતના પ્રતિપાલ હે!

પ્રત સાચવવા કેરું હૃદયે ધૈર્ય દે હરે! ૨

કરણ—અહો ઠીક ખતાવ્યું! એજ કાન્તા કે? ત્યારે લાવ એનેજ જગાડું. (ચુપ્પન કરવા ધસે છે.)

તરલા—અરે પાપી! એ સુતી સિંહણને શીદ જગાડે છે. એને જગાડીશ તો તરતજ એ તને એના શાપરૂપી પંખમાં સપડાવી લેશે.

કરણ—(તરવારપર હાથ મુકતો) તારા હોઠને ખંધ કરવાની આ મોહાર દીઠી છે?

તરલા—મારા હોઠ ખંધ કરતા પેહુલાં તે મારે ગળે રોં નથી લપટતી?

કરણ—(મનમાં) અરે આ ક્ષત્રાણીની દાસીમાં આટલું પાણી છે તો એનામાં તો શુંએ હશે. વાસ્તે જવા દે. (હસતો) અરે એમ તે સંભવે?

વસંતતિલકા.

જે ઠોકશું કુસુમવજ્ર કુસુમે ઝૂટે,

જે મુજ જ્વિત તણો દઢથંમ દીસે;

તે ઠામ કેમ ચઢશે અસિખતંધાર,

જે આમ હાથ ઘટશે મુજ તેહ ઠાર. ૪

(તરલાને ગળે બેઠે છે.)

તરલા—(મનમાં) જો આને હું મારી પક્ષમાં નહિ લેઉં તો મારે ઉગરવા વારો નથી. (જરા તરછોડતી) જાઓ જાઓ તમારામાં શું ઢેકાણું છે?

કરણ—એમ કેમ?

તરલા—એક તરફ કાન્તાને દેખીને ગાંડા ખનોછો, ને વળી મને લલચાવો છો એ કેમ સંભવે?

કરણ—મારે ખીજનું હવે શું કામ છે? એ તો માત્ર તારી દૃઢતા જોવા સાઈ તારા પ્રેમની કસોટી કાઢી જોઈ. ને તેં પણ કેવી યુક્તિ કરી!! મને ડરાવા સાઈ શાપ આપની ઠીક ગપ ઢોકી દીધી.

તરલા—નાજ એ ગપ નથીજ.

કરણ—ત્યારે શું સત્ય છે? હમણાંજ પ્રત્યક્ષ કરી ખતાવું પણ તને વળી ખોટું લાગે માટે જવા દઉં છું.

તરલા—એવી વાત પડતી મુકો.

કરણ—પ્રિયે! તું તો ત્યારે મારા હૃદયની પટ્ટરાણી થઈજ. પણ એક મારો મનોરથ છે તે તું પરિપૂર્ણ કરે તો થાય.

તરલા—(મનમાં) અરે મેં આ શું કયું. આના આગળ શી વાત કરી. હું શુદ્ધિમાં છું કે કેમ? પણ ખેર; થઈ, ન થનાર થનાર નથી. આવો સારો પ્રસંગ મુકીને મુવેલા જ્યોત્ષ્ણની રાણી પછવાડે ભમ્યામાં હવે શું ફલ છે? પેલા કેહે છે તેમ લક્ષ્મી ચાલો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા શીદ જઈએ. (જાહેર) પ્રાણનાથ! અમે તો રાજ્યગાદીનાં સેવક. આપના અરાજની પણ રજ. અને તેને તમે આટલો સત્કાર કર્યો એથી ખહુ ઉપકૃત છું.

કરણ—પ્રિયે!

અનુષ્ટુપ.

તારા સમું ભયું તેજે, પાણીવાળું સુરત તે;

માથે ખાંધ્યું ઘટે સાઈ, અરણે નવ શોભશે.

૪

તરલા—મહારાજ! પણ તમસરખા ગુણગ્રાહીનો મારે પ્રસંગ શા સદ્ગાએ થયો?

કરણ—તમારા સૂરસેનના મિત્ર હરદાસ જે અત્યારે અમારા મિત્રમંડળમાં છે તેમની પાસેથી સર્વ વૃત્તાંત મેં જાણ્યો. તારા રૂપની પ્રશંસા સાંભળી તુંજ મારી પટ્ટરાણી થાય તો સાઈ એવો મારો નિર્ણય થયો.

તરલા—(ધૂજતી) શું હરદાસ આપના મિત્ર છે?

કરણ—(ઉછંગે લેતો) રે હરણી રહે છે કેમ ?

તરલા—(રડતી) મારી શરમનો એ સાક્ષી થશે? મને મહેણાંથી શારી નાંખશે. મહારાજ! માફ ગળું તમારી તરવારથી વાઢી નાંખો, મારા આંખો ખોતરી કાઢો પણ મને એ શરમમાંથી બચાવો.

કરણ—(હૃદયે ચોંપતો) તેની કોઈ તરેહની ફીકર નથી. હરદાસ મહાનીચ સ્વભાવનો છે માટે એને ખસતો કરવાની યુક્તિ કાલેજ અમલમાં આવનાર છે.

તરલા—(જાગૃત થતી) એ ખોલ તો મારા હૃદયમાં અમૃત રેડે છે. પણ હજુ ખીજ અડચણ છે. આ કાન્તાનું કેમ થશે?

કરણ—તેજ હું તને કેહેવા જતો હતો. પણ વાહ ! શી તારી તીવ્ર વિચક્ષણતા ! તેજ તે વાત સંભારી.

તરલા—હા મહારાજ ! તમે કાંઈક તમારા મનોરથની વાત કરતા હતા ખરા.

કરણ—તે મનોરથ મેં તારી અડચણો આગળથી સમજી જઈનેજ તારા સુખને અર્થે આદરેલો છે.

તરલા—તે શો ?

કરણ—એ કાન્તાને પણ એકાદવાર ટીકે કર્યો એટલે પછી શું ઊંચું જ્ઞેનાર છે. શરમનો બુરકો એના પર પણ ઢંકાયલોજ રહેશે.

તરલા—પણ તે સાધ્ય નથી.

કરણ—તું એની હૃદય જાણનાર મિત્ર થઈને રહે છે શું ? સમજવી લાવવા યુક્તિ નથી જરૂરી ?

તરલા—એ સમજવી કઠણ છે. એ કાર્યમાંથી શો પરિણામ થાય તે હું કહી ન શકું. પણ પ્રયત્ન કરીશ.

કરણ—ઠીક છે.

તરલા—પણ આપણે આમ ગુપ્તજ પ્રીતિ રહે તે ઠીક નહિ.

કરણ—હું સમજ્યો. પણ કાંકણ દ્વારાથી એકવત્ થયલાં હૃદયની ગાંઠ શું વધારે સજ્જડ થનારી છે ?

તરલા—લોકમાં તો તેમ ખરું ?

કરણ—ત્યારે તારે એમ ન સમજવું કે હું કોઈ રીતે હરું છું.

તરલા—પણ તે કાન્તા અને હરદાસનું નક્કી થયા પછી.

કરણ—હા તેમજ. વાહ ! માઈ ધન્યભાગ્ય !

(વસંતતિલકા.)

આજે કુળ્યું કુલ્યું મનોરથદ્રુમ માઈ,

સંપૂર્ણ આજ જય-નયન થયો હું માનું;

આજે કૃતાર્થ મકરંદવન સઘ થારો,

કે રત આ જડ્યું ગુણગૃહિતાની કંઠે.

૫

પ્રિયે તરલે ! રખે તું હવે તરલતા રાખતી.

તરલા—નામ માત્ર પણ નહિ રાખું. આજથી હું તરલા નહિ

કેહેવાણી, પણ રમા નામથીજ ઓળખાઈશ.

કરણ—યોગ્ય છે. રમાની દાસી થવા કાન્તા ત્યારેજ યોગ્ય થશે.

તરલા—સ્વામિનાથ ! આ પ્રસંગે હવે લંબાવવામાં ફલ નથી. હું

તો મારા સદ્ભાગ્યના વિચારમાં કાન્તાની વાત વિસરી ગઈ

હતી પણ તમે ઠીક સ્મૃતિ કરાવી.

કરણ—મને પણ લાગે છે કે હવે મારે તને કાન્તા સાથે સમ-

ન્વૃત કરવા એકલીજ મુકવી જોઈએ.

તરલા—જેમ રૂચી.

કરણ—(તરલાને ગળે ભેટી) પ્રિયે ! સત્વર શુભ અભિનંદન

મોકલજે.

તરલા—આપના પ્રતાપે સર્વ સુલભ થશે.

કરણ—હું ક્યારે પાછો આવું ત્યારે ?

તરલા—મારાથી જે થશે તે હું એકાદ બે દિવસમાં કરીશ, પછી

તમને જણાવું ત્યારેજ પધારજો.

કરણ—ઠીક. પરંતુ તને મળ્યાવિના તો એક ક્ષણ પણ વર્ષ સમા-

ન છે. વાસ્તે તું મને વારંવાર મળતી રહેજે.

તરલા—એમાં શો સંદેહ છે. એ તે વળી કેહવું પડતું હશે ?

તમારાવિના મારાથી કેમ રહેવાય ?

કરણ—ઠીક ત્યારે જાગે છું. (જાય છે.)

તરલા—અહા વિધાતાનો શો અમત્કાર ! આવા ભયજનક આરંભ-
માંથી પણ સુખદાયક પરિણામ થયો !! નહિ તો જેનું મસ્તક
તરવારથી છેદવા યોગ્ય તેને આમ એકએક રાજ્યકર્તાના
હૃદયમાં સ્થાન ક્યાંથી મળે ? યૌવનશ્રી ક્યાં હશે તેની મારે હવે
ગરજ નથી. એ વાત ન જાણીજ સારી છે. આ કાન્તા એક
અહીં આવી પડી છે, તેને તો હું હરેક પ્રકારે પણ મારા પતિ-
તપાણાની સાક્ષી નહિજ થવા દેજી. આવા સાંકડા પ્રસંગમાં
મેં શું ખોટું કયું છે ? (છાતીપર હાથ મુકતી) રે હૃદય ! શીદ
કાપે છે ? સ્વસ્થ થા. તે કંઈ અધર્મ નથી કર્યો. તું કાંઈ અમુક
પુરુષ કે સ્ત્રી વશ ન હતું. તારે તો જ્યાં રોટલી મળે ત્યાં
નિવાસ કરવાનો છે, માટે દઢ થા.

કાન્તા—(ઝિંધતી) રે સ્વામીનાથ ! ધાઓ !

તરલા—(અમકીને) અરે ! મારા શબ્દો સાંભળીને તો નહિ !
(પાસે જાય છે) (નિહાળીને) નાના પોતે તો ભર ઉધમાં છે.
લાવ હવે જગૃત કરૂં. ખા સાહેબ ! કાન્તા ! (કાનમાં બોલે છે.)

કાન્તા—(અમકીને) અહો તરલા ! પેલા દુષ્ટ ક્યાં છે ? માંડે રક્ષણ
કર. માતા યૌવનશ્રી ક્યાં છે ?

તરલા—સ્વસ્થ થાઓ માતા. સર્વ સુકર છે.

કાન્તા—માંડે ચિત્ત અસ્તવ્યસ્ત ભ્રમિત છે. યથાર્થ વૃત્તાંત કહી
જા. આ મહાલય કોનું છે ? સરોવર ક્યાં ગયું ? વનમાંથી
અપણે ક્યાં આવ્યાં ? સ્વામિનાથ પુનરપિ પાછા વળી આપ-
ણને ઘેર લાવ્યા ?

તરલા—તમને સરોવર આગળનો અકસ્માત્ તો યાદ હશેજ.

કાન્તા—હાં હાં હાં. ત્યાંથીજ હું અહીં જાગી. અરે ત્યારે આ એ
દુષ્ટ કરણનો અવાસ !! (ફરી ઢળી પડે છે) (તરલા અલી લેઈ
જળ છાંટે છે) (શુદ્ધિમાં આવી) તરલા ! શું થયું ?

તરલા—આમ છેક ધૈર્ય તબ્બે નહિ, હવેજ તમારે તમારું ક્ષત્રિયત્વ ખતાવવું છે.

કાન્તા—(આવેશમાં) ક્ષત્રિજ્ઞને ઘટે તેથી વિરક્ત કિંચિત્ માત્ર પણ હું કરનાર નથી.

તરલા—સત્ય છે. પણ રાજ કરણ આપણને દેહદંડ દેનાર છે એમ સાંભળ્યું છે.

કાન્તા—એના જેવું શું રૂંડું? પણ હું ક્ષત્રાણી ખરી ત્યારેજ ગણાઈ કે એમની એમ બકરીની પેઠે ન મરું. જોઈ વાંચું મને કોણ લેઈ જાય છે?

તરલા—પણ તમે એકલાં, ને હું પણ, શું કરી શકશો? આવા પ્રસંગે યુક્તિ કરવી સારી છે.

કાન્તા—અમે કાંઈ યુક્તિ કુક્તિ સમજતાં નથી. યુક્તિ શાની વળી?

તરલા—એ કરણને કોઈ રીતે શરણ થઈ પછી આપણું કાર્ય સાધવું.

કાન્તા—વિષયી કરણની દોલતથી અથવા તેના સદ્ભાગ્યથી કે રૂપથી તું કશાઈ જાણાય છે. મારાઉપર તેમાંનું એકે તો શું પણ તેથી દશ ઘણાં ખીન્ન સાધનો એ અસર કરી શકનાર નથી.

તરલા—માતાજી ! તમે બુલોછો. મેં તો માત્ર એક રસ્તો સૂચવ્યો. તેમાં તમે કોઈ શીદ ભરાવ્યો છો.

કાન્તા—(આવેશમાં)

શિલ્પરિણી

કુદરે જે ભાળે, દહન કરું તેનું પ્રતબળે,

દઢપ્રેમાગ્નિ તે, પ્રકટ થઈ પાછો નવ વળે;

કરે તે પાપીનું, દહન વળી તેના કુલતણું:

લઘુ, વનિહ કેરો કણ પણ, દહે કાનન બહું.

૬

તરલા—સત્ય છે માજી. કુલદેવીના પ્રતાપથી પ્રતનો કદાપિ ભંગ થનારજ નથી.

કાન્તા—અરે એટલે સુધી કે આ દેહભંગ પછી પણ નહિ.

તરલા—ત્યારે શું તમે કરણની સામાં થશો ?

કાન્તા—તારા શબ્દો સમજતા નથી.

તરલા—કરણ જેવા પુરુષ સાથે પાથ ભીડવામાં તમને સહાય કોણ થશે ?

કાન્તા—તરલા ! આ સત્યખળે સંધાયલાં મોતીનો હાર મારા હૃદયમાં સર્વ પ્રકારનું શૌર્ય આપવા સમર્થ છે.

તરલા—તો પણ આ પ્રસંગ એવી ઉદ્ધતાઈનો નથી. ખમા કરજો પા સાહેબ મારે આટલું ખોલવું પડે છે.

કાન્તા—ફીકર નહિ તરલા. હિતાર્થીનાં વચન કોઈ વાર કટુ પણ મિષ્ટ ફલદાયી હોય છે. વાસ્તે તું અમારા કુલનો યશ આ-હીને જે કેહશે તે ખોટું હશેજ નહિ.

તરલા—(મનમાં) ઠીક છે. સીધે રસ્તે વાત પરી ખરી. વળી માફ કેહવું એ નહિ માને તોયે ફીકર નથી કેમકે પેલા હારની કુંચી તો અદ્વાપિ હું વિચારીજ ગઈ હતી. (નહર) માણ આપની ખાલુ ઉપકૃત છું. માતા યૌવનશ્રી ક્યાં હશે તેની આપણને ખબર નથી. આપણે ક્યાં છીએ ને કેવા સંકટમાં, તેની પણ આપણને કલ્પના સરખીએ નથી. તો તેવે પ્રસંગે ખાલભાવ આચરવો યોગ્ય નથી.

કાન્તા—એ વાત ખરી. પણ જો તારા મનનો વૃદ્ધભાવ આચર્યાથીએ માતા યૌવનશ્રી ક્યાં છે તે જાણાતું હોય તો તેમ કરીએ. સંભવે છે કે આપણને એ દુષ્ટ કરણ અહીં કાંઈ મલિન વિચારથી હરિ લાવ્યો છે, ને માતા યૌવનશ્રી તો વનમાંજ રહ્યાં છે. તે ત્યાં ઝુરતાં હશે ને આપણ અહીંયાં ઝુરીએ છીએ. વાસ્તે અટક લઈ તરલા તારા મનની વૃત્તિ ખુદી કર.

તરલા—માણ મને ખમા કરો તો કહું.

કાન્તા—હિતાર્થીને ક્ષમા માગવાની જરૂર નથી. જે હિતમાંજ રાજ છે તે કટુ પણ વચન, પરિણામનિરપેક્ષ કહ્યાવિના રેહેશે

નહિ. પણ આ પ્રસંગમાં મારી સર્વ કલ્પનાના ખળથી હું વિચારું છું તો પણ એવો મને એકે માર્ગ નથી જણતો કે જે તરફ જવાનો ઉપદેશ તારા તરફથી કટુવચને નીકળે.

તરલા—એમ છે ત્યારે કાંઈ ફીકર નહિ. હું નિઃશંક કહું છું. મારી મતિ એવી છે જે કરણરાજ જવા વિષયને છેતરતાં વાર નહિ લાગે. (મનમાં) કરણ એકવાર એની પાસે આવે તો પછી એ શુદ્ધ રહેનાર નથી. (જાહેર) માટે એને બાહ્યપ્રેમ ખતાવીને પણ છેતરવો ને આપણો હેતુ સાધવો,

કાન્તા—(ક્રોધથી) તારી નીચ જીભને બંધ કર. તને તારા જેવીજ બુદ્ધિ સુઝી. ક્ષત્રિજનક કોઈ પ્રસંગે પણ એવા સંબંધમાં પરપુરપરું કેમ આવી શકે? અગ્નિને ધૂતનો સંયોગ થતાં તારા જેવાં નિર્માલ્ય વરખડાંને પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ પ્રજ્વળી નાંખે. પણ જા, મારા શાપમાંથી બચવાનો એકજ માર્ગ કે મને તારું મોં સરખું પણ ન ખતાવીશ. તારી સર્વ વાર્તા હું સમજી ગઈ છું. તું કરણના તરફથી મને લલચાવવા આવી છે પણ તારા નીચ પતિને કહું કે એ ક્ષત્રાણી તારા જેવા પતંગને તો ક્યાં એ મસળી નાંખશે.

તરલા—માજી !

કાન્તા—ખસ. એકદમ તારું પતિત મોં અહીંથી સંતાડ. અખધરી તો મને મારા ઈષ્ટદેવ શ્રીમહાદેવ અને વ્રતપ્રતિપાળ પ્રિય પતિની સલાહ લેવાને એકલી થવા દે. નીકળ, નહિ તો તારો નાશ પળમાત્રમાં કરીશ.

તરલા—(મનમાં) ઠીક છે. અત્યારે તો ચાલો; પણ હવે જોશું એનું વ્રત કેવું ચાલે છે તે. કાંટોજ કાઢી નાંખું એ વચમાંથી. કરણને જઈને વાર્તા નિવેદન કરી આવતા મૂભાતેજ એના પર મોકલું. (જાહેર) ક્ષમા કરજો માજી. તમે મારા પર કુતર્ક બાંધ્યો છે તે વિચારી જોજો. હાલતો દાસી હુકમને તાબે છે.

(નમન કરીને જાય છે.)

કાન્તા—હે કુલદેવતા ! હે વ્રતપ્રતિપાલ પ્રાણનાથ ! તમે મને સહાય થાઓ. તમારું સર્વ બલ, તમારા પ્રેમનું દૃઢ તેજ મારા હૃદયમાં સ્થાપો. કુલદેવિ ! મને સત્ય અને અચલ દૃઢતા આપો. મારા ઉપર હવે મહાસંકટ આવનાર છે. આ નીચ દાસી પતિત થઈ, તે એ દુષ્ટને અહીં લાવશે. ફીકર નહિ.

સોરઠો.

દીપકથી અંનર્ધ, પતંગ દોડે ભેટવા,
પાંખ આંખ સહુ ખોઈ, દીપકમાંજ બળી મરે. ૭
(૫૩૬ ૫૩૭.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કરણરાજનો અવાસ.

કરણ—રત્નદાસ—હરદાસ.

કરણ—દોસ્તો ! સદ્ભાગ્ય મારાથી મને મદન કે કુબેર સહાય થયો, અને તરલા, અહો સર્વસૌંદર્યસાર તરલા મારી થઈ ચુકી.

હરદાસ—તરલા અહીંયાં ક્યાંથી ?

રત્ન.—તરલા વળી કોણ છે ?

હરદાસ—જયચંદ્રની રાણી યૌવનશ્રીની દાસી. પણ તે અહીં હોય ક્યાંથી.

કરણ—જેને આપણે કાન્તા ધારતા હતા તેજ તરલા.

રત્ન.—ત્યારે યૌવનશ્રી તે કોણ ? એ તો વળી દોઈ બીજું નથી ?

કરણ—એ તો મારા અંતર્ના હાર કાન્તા. તમે તો લટક્યા રત્ન-દાસ, તરલા તો મારાવિના અન્યને ચહાતીજ નથી, અને કાન્તાવિના તો મારે ચાલેજ નહિ, એટલે તમે જેને યૌવનશ્રી ધારતા હતા તે તો તમારે હાથ ન રહી.

રત્ન.—તેની મારે થોડીજ બળબળ છે. તમે એમ પ્રસન્ન થાઓ તો એ કદાપિ યૌવનશ્રી હોત, તોયે હું તમને સ્વાધીન કરવા ક્યાં નાખુશી હતો ?

કરણ—કેમ હરદાસ ! શા વિચારમાં શૂન્ય ખની ગયાછો ?

હરદાસ—કાંઈ નહિ મહારાજ ! તરલા તમારા પર પ્રસન્ન થઈ એટલે કાન્તા તો હવે સહજજ મળશે.

કરણ—હા ! તરલાએ મને એ પરીને સમજાવી લાવવાનું વચન આપ્યું છે ખરું.

હરદાસ—(મનમાં) આખરે નીચ જાતિ તે નીચજ નીકળી. પણ ખેર. કાન્તાની કસોટી તો ખરેખરી થશે. મારે તથાપિ વધારે સાવચેત રહેવું જોઈએ, કેમકે એ ખીચારી એકલી રહી એટલે એના પર ગમે તે વિકટ સંકટ પણ આવી પડે.

રત્ન.—ધન્યછે કરણરાજ ! તરલા જેવી દઢ દાસી જેણે પોતાના સ્વામીસાથે વનવાસ સ્વીકારેલો તેપણ ચળી.

કરણ—મારા આગળ કોણ નથી ચળ્યું. પણ ચાર ! આજ હરદાસના મન ઉપર કાંઈક ભારનું દબાણ થઈ રહ્યું છે. એ આપણને એની વાર્તા ખુદ્દી કરી કેહેતા નથી.

રત્ન.—(આણસારે કરીને સ્મૃતિ કરાવે છે કે એ હુઆએ કાન્તાની પક્ષમાં છે તેથી વિચારમાં પડ્યો છે.)

કરણ—કેમ હરદાસ ! મિત્રોથી દિલ ચોરવામાં હિલટું ખેવડું દુઃખ થાય છે. એક તે વ્યાધિનું તો હોયજ ને ખીજું વળી આમ ગુપ્ત રાખવાના પ્રયત્નનું. વાસ્તે જરા મોકળા મનથી વાત ચિત કરો.

હરદાસ—મારા મનમાં કાંઈ પણ વ્યાધિ નથી. મારા મનમાં કાંઈક અવર્ણ્ય ભય થયાં જાય છે. હું સમજતો નથી કે મારા દિલમાં શાની શંકા થાય છે, પણ તે કંઈક છે. મને ગમતું નથી એમ સાધારણ કહીએ તો આલે, વળી

હરિણી.

દિવસ દિસતો અંખો આજે, પ્રભાત ન પાધશે;
ધુવર ધુધવે, ત્રાસીનાસે નાહુ રવિથી પરો;
શુકથી ડરીને નાસતો મેં દિશે વળી ખાજને;
નિરખિ અવળું એવું આઝું, ડરે ચિત, શું થશે.

કરણ—જોયું કે રત્નદાસ ! હરદાસના મનમાં આવા આવા વિ-
ચાર કરી કરીને માની લીધેલીજ પીડાં જણાય છે.

રત્ન.—ખીજું શું ત્યારે. એમ બહુએ વાર સંભવેછે કે કોઈ જ-
ખરો દેહકો સર્પને પણ હઠાવે છે માટે શું અનિષ્ટ નિપજવાની
શંકા થાય ?

કરણ—કદાપિ નહિ.

હરદાસ—પણ હું એમ નથી માનતો કે કાંઈ અનિષ્ટ થશેજ.
મેં તો આજ આટલું દીઠું તે પરથી મનમાં કંઈક થયાં કરે છે.
મારી જરા પ્રકૃતિજ એવી છે.

કરણ—હરો. એ પ્રકૃતિનો ઉપાય આપણા હાથમાંજ છે. રત્ન-
દાસ ! મંગાવો. (રત્નદાસ સેવકને આદેશ કરે છે.)

રત્ન.—આવે છે રાજ.

હરદાસ—શું મંગાવ્યું એ તમે. એવું તે શું ઔષધ છે કે જે
માણસના મનની વ્યાધિ મટાડી શકે છે ?

કરણ—એ ઔષધો દૈવી છે:—

ઉપજ્ઞાતિ.

હરે વ્યથા એ મનની વિકારી,
પ્રમોદ આનંદ મુકે વધારી;
આનંદરૂપી જનમોક્ષ કે'જે,
તે એજ પ્રત્યક્ષ અહીં કરે છે.

૯

રત્ન.—ખરેખાત તેમજ છે. મોક્ષ તે શું ? આનંદજ છે. ને તે
આનંદ ઈષ્ટ દેવીના પ્રસાદથી તેના ભક્તોને નિરંતર સંસારમુક્ત
થયાવિના પણ મળે છે. તો તેનો સ્વીકાર ન કરવો એમ
મિથ્યા, ભ્રમિત અભિમાનીઓનું માત્ર મત જ છે.

હર.—શિવ, શિવ, કરો એવો તે આનંદ હોતો હરો. સુરાપાનથી
મત થવું તેનું નામ આનંદ ! તેનું નામ અંતર્યામિનું ઔષધ!!
નહિ નહિ. એ તો કેવલ નરકનું દ્વાર છે, અને આ સંસાર-

રમાં પણ મહાદુઃખનું કારણ છે. પ્રમત્ત થઈને વર્તવામાં આ-
નંદ છેજ નહિ, કેવલ સ્વતઃ તથા પરતઃ દુઃખજ છે.

કરણ—રત્નદાસ ! તમે વળી બીજા મતાંધોને શીદ બોળતા હતા?
આ આપણા મિત્રમંડળમાં જ્યારે મતભેદ છે ત્યારે લોકોમાં
હોય તેમાં શી નવાઈ !!

રત્ન.—હશે ત્યારે એ વાત પરતી મુકો. ગમે તેમ હોય પણ જ્યેથી
આપણા મિત્રનું દિલ દુખાય તેમ ન કરવું. વાંચ આપણે દુધ
પીએ તો તો હરકત નથીજ.

હર.—લેશ માત્ર પણ નહિ.

કરણ—ત્યારે સર્વથી સુલભ, આપણે ક્યાં દેવીપ્રસાદની નવાઈ છે ?
આપણે વળી પછીથી પુનઃપ્રસંગે પ્રસાદ છેજ. હાલ આપણા
મિત્રની ગમગીની દુર કરવાસાં જાઓ રત્નદાસ ! કાંઈ મીઠાઈ
વગેરે લાવો તે આપણે ખાતા જઈશું ને વાતચિત કરતા
જઈશું. તેથી વિશેષ ગંભીર થશે. (રત્નદાસ જાય છે.)

હર.—મહારાજ ! તરલાને તમે શી રીતે સમજાવી દીધી ?

કરણ—એમાં શું સમજવાનું છે. ધનના આગળ આજ સર્વ
જગત્ આધીન છે. પૈસો જે ન કરે તે થોડું. દાસી જેવી
ને વળી તેમાં લલચાવવી એ તો ઘણુંજ સરલ કાર્ય.

હર.—હા. તેમ ખરૂં. એવાં માણસોના નિયમ દૃઢ હોય નહિ.
એ તો ખરૂંની પેઠે જમનો વા આવે તેમનાં નમે.

કરણ—નહિતો તાડની પેઠે અક્કર રહે તો કકડીને નીચે નાપડે.

હર.—વાસ્તેજ સેવાવૃત્તિવાળાને તો એજ વૃત્તિ સારી છે.

કરણ—પણ મને લાગે છે કે પૈસી કાન્તા એમ સહજમાં નહિ
જીતાય. મને આજ તરલા હવાણાંજ મળી હતી તેણે કહ્યું
કે મેં ઘણીએ સમજાવી પણ કાન્તા માનતી નથી, વાસ્તે
હવે તમે તમારી જાતે જઈને પ્રયત્ન કરી જુઓ. જોઈએ
હવે શું નીપજે છે.

હર.—(મનમાં) કષ્ટાણી ને ગોલીનો એક સરખો ન્યાય કરે છે.

પણ પસ્તારો. (જાહેર) ફીકર નહિ મહારાજ ! આપને શું અગમ્ય છે.

(લથડતો લથડતો રત્નદાસ તથા સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

રત્ન.—આ સામગ્રી તૈયાર છે.

કરણ—લાવો. (સેવક મુખીને નમન કરી જાય છે.)

રત્નદાસ ! તમે આ દુધના પ્યાલા વેહેચી આપો.

રત્ન.—એમાં વેહેચવા છે શા. પોતે પોતાની મેળે ઉઠાવીલો. જેને જે જનાર હશે તે.....જ.....શે;

કરણ—ના હુંજ તમને આપું. તમે મારા પરોણા ઠર્યા એટલે એમજ ઘટે.

રત્ન.—ઘટ્યું ને ન ઘટ્યું... હરદાસ ! કેમ છે દોસ્ત !

કરણ—વાહરે રત્નદાસ ! આપણે આજ પાછલી રાત્રિએ પેલા નાચમાં બેઠા હતા ત્યાંની અસર હજી તમને ઉતરી નથી લાગતી. ચાલો એ થાળ મારીપાસે લાવો.

(રત્નદાસ કરણના આગળ થાળ મુકતાં આણસારો કરી હરદાસને આપવાનો ઝેરવાળો પ્યાલો બતાવવાને બદલે ખીજો બતાવે છે.)

હર.—મહારાજ ! આપે તરફી લેવી યોગ્ય નહિ. થાળ લાવો મારીપાસે.

કરણ—નાના એમ નહિ. લો રત્નદાસ. (હરદાસનો પ્યાલો તેને આપે છે) લો હરદાસ. ચાલો લેવા માંડો.

રત્ન.—આપને કાન્તાની પ્રાપ્તિ થવાનાં શુભ ચિન્હ જણાય છે. તેથી આ તેની ખુશાલીમાં આ આપને અભિનંદન હો (પી જાય છે.)

હર.—તથાસ્તુ. (પીએ છે.)

કરણ—પ્રિયા તરલાવિના એકલા પીતાં કહવો ઝેર લાગે છે તથાપિ જલદી ઉતરજે ગળે. (પીએ છે)

રત્ન.—વાહરે કરણરાજ ! તરલાને તો છેક ચઢાવી દીધીને. અમને તો હવે ગણકારશો એ શાના ?

હર.—સંસારમાં સ્ત્રી મળી કે મિત્રાદિક સાથેની જરા પ્રીતિ શિ-
થિલ થવા માંડેછે.

કરણ—મૂર્ખ હોય તે એમ કરે. મારે તો તમે પેહલા ને પછી તે
તમારાવિના પળમાત્ર પણ ચાલે નહિ.

રત્ન.—આપની તો કૃપાજ છે. મહારાજ! કાલ રાત્રીના ઉત્તમ-
રાથી મને સહજ નિદ્રા આવે છે તેથી રજ હોય તો હવે જાગીં.

હર.—મારી પણ એજ ઈચ્છા હતી.

કરણ—ઠીકછે, ભાઈઓ! પેહલા મળજે. આજ રાત્રીએ સર્વ
સમાચારનું નિવેદન થશે. રત્નદાસ! તમે જરા સેવકાદિકને
આજના કર્તવ્યનો આદેશ કર્યા પછી જાજે.

રત્ન.—ઠીકછે જી. (હરદાસ જાયછે.)

મારી આંખોમાં ઘેન ભરાઈ આવે છે. હોય એ દુષ્ટને દૂર
કરવાની યોજનાની ચિંતામાં ને ચિંતામાં દેખીતી ઊંઘમાં પણ
જાગતી રાત્રિયો ખડુ ગાળી છે તેની આજ નચિંતાઈ થવાથી
નયન ઝાકાય છે. પણ,

હરિગીત.

મીચાય છે હરદાસ તરાં નયન હવાણાં સ્ત્રેજમાં,
છે ઘેર નહિ, તું સ્વર્ગ કે પછી નર્કના છે માર્ગમાં,
પાપી થયો નથી હું, ભલા મેં કરણના કર કાપિયા,
કાન્તા મળી, રાજ થયો જીવ ધન્ય રે તું અભાગિયા! ૧૦
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ.—કાન્તાને રાખેલી છે તે મંડા.

કાન્તા—પછીથી કરણ.

કાન્તા—રે સ્વામિનાથ! તમે ક્યાં હશો? આ દુષ્ટના હાથમાં
આજ ક્ષત્રાણીનું વ્રત સાચવવાનું આવી પડ્યું છે. હે પ્રિયપતિ!

દેશી.

મારા જીવન હાર આધાર રે પાતળીયા !
 તમે દાસીની કરજે બહાર, રે પાતળીયા !
 ચોતરફે દાવાનળ ગાજે, જવાળ ઉડે રાતી, પીંખી,
 ક્યમ ત્યાંથી આ પોપટી નાસે, સહાય ચઢે વનમાળી, રે પાત. ૧૧
 સુખ શાંતિ ખેલંતાં ખેઠાં, વનમાં ત્યાંથી નસાડી,
 અન્તે સંકટમાં લેઈ ફૂસવી, દેવે સહુ વણસાડી, રે પાત. ૧૨
 પ્રાણપતિ પ્રિય ખે'ની ક્યાં છે! જ્યશેખર ક્યાં રાજ!
 દાસીએ નિજ નાક કપાવ્યું, એકલડી મરૂં આજ, રે પાત. ૧૩
 ધાઓ બહારે પિત્રી સર્વે, કુળની તજ્યે લાજ,
 (માળાને હાથ આડાડી)
 પ્રત બહેની તું સઘ પાળજે, તુજને છે સહુ લાજ, રે પાત. ૧૪
 કુંજરને મકરેથી કાઢ્યો, મીરાં મુકાવી તતકાળ,
 નવસેનવાંણું પુરીયાં તે હરિ લેશે સંભાળ, રે પાતળીયા. ૧૫
 (કરણ એકદમ ધસે છે) (કાન્તા ચમકીને ઉભી થઈ નાસે છે.)

કરણ—ખીભું તારી સંભાળ કોણ લેનાર છે મારા ક્ષત્રિપુત્રવિના.

કાન્તા—તમે કોણ છો ?

કરણ—તારા ચરણનો દાસ. તારી કારી આંખનો ધાયેલ.

કાન્તા—અરે મારી સંભાળ લેનારના મોંમાંથી આ શાં વચન !!

તમારું નામ કરણ ?

કરણ—હાં એજ.

કાન્તા—તમે ક્ષત્રી થઈને ક્ષત્રાંણીની લાજ લેવા તૈયાર થાઓ

તે ઘટે નહિ. તમે તો અપ્પલાના ને ગોપ્રાહ્મણના પ્રતિપાળ

કેહેવાઓ તેણે પરસ્ત્રીશું આ રીતે સંભાળણ પણ કરવું ન ઘટે.

કરણ—રે કાન્તા! તારો નીતિવાદ આ પ્રસંગે વિરસ છે. તારા

સરખુ રત્ન શું પતિવિના રેહેશે?

કાન્તા—મારો પતિ સર્વ ભૂમિને ધૂળવી નાંખી તેની પત્નીના

પ્રત ઉપર નજર સરખી નાંખનારનો પણ પ્રાણ લે એવો છે.

કરણ—તે હાલ ક્યાં છે?

કાન્તા—તેની જો મને ખબર હોત તો આ અસહ્ય વેદનામાં હું ન આવી પડત. તારાજેવા કુષ્ટનાં કુવચન સાંભળવાં ન પડત. તારી જીભજ ખહાર ખેંચી નાંખત તે કષ્ટિજનો.

કરણ—અરે ઘેલી! તે તથા તેનો નાથ પેલો જયચંદ્ર અત્યારે તો સ્વર્ગમાં પોચી ચુક્યા છે.

કાન્તા—તારી અસત્ય ખોલતી જીભના કડકા કરવા ઘટે છે. મારા કંઠમાંનો આ જડ હાર પણ તારા જેવા સચેત પ્રાણીની અસત્યતાની સાક્ષી પુરે છે. વાસ્તે જા! તારો જીવ ખચાવવા ચહાતો હોય તો અહીંથી નીકળ. સિંહજીને છેડીશ તો વિપરીત થશે.

કરણ—જે થનાર હોય તે અત્યારે થાઓ; પણ.

માલિની.

મૃદુમોઠી તુજ વાણી પ્રેમનું ચિત્ત ખાંધ્યું,
અવયવ સહુ દીસે સર્વ લાલિત્ય સાંધ્યું,
નવ કદી વપુ તેથી, ક્રોધ કે દુઃખ થાય,
વિપરીત વદ વાણી તું થકી જે વધાય.

૧૬

(નમન કરેછે) (કાન્તા વેગળી દોડેછે.)

કાન્તા—(ક્રોધથી) રે ચાંડાલ! તને આટલું આટલું કે'તાં લાજ નથી. જેમ જેમ હું તારો તિરસ્કાર કરુંછું તેમ તેમ તું વધારે ઉગ્ર થતો જાયછે! ધિક્કાર છે તારા જેવા નીચને.

કરણ—તું ગમે તેમ ખોલે તોય મને તે માહું લાગનાર નથી. તારા મોમાંથી જેમ કુલ ગરતાં હોય તેમ હું તારો સધજો તિરસ્કાર માનુંછું.

કાન્તા—તારા જેવા ક્ષત્રીનાં આવાં દુરાચરણથી તારા રાજ્યના નાશનાં નીશાન જણાયછે. તારું નિર્મૂળ થશે, માટે તું સતીને ન છેડ. ચાલ નીચ એકદમ અહીંથી નીકળ; તારું મો સંતાડ.

કરણ—અરે હજી તો તું મારી પટ્ટરાણી થવી પાકી છે, ને એટલા માંજ હુકમ કરવા મંડી ગઈ! એમ કોધ કર્યે કૃળ શું છે? આવ પ્રિયે ! (ગળે હાથ મુકવા જાય છે) (કાન્તા નાસીને ખુણા ભણી જાય છે.)

કાન્તા—હે સૂર્યદેવ ! તમારી પુત્રીની લાજ આ દુષ્ટ લે છે તે તમે કેમ સહન કરી રહ્યા છો ? તમારા તેજનું અજવાળું આવા પાપીને કેમ પોચાડો છો ? તમારા સર્વ કિરણથી વર્ષા આવા દુષ્ટ નો સંહાર કરી અખળાને ઉગારો.

કરણ—અરે તું આ શા ચાળા કરે છે. જો, તારું શરીર અલંકારાદિક વિના કેવું નકારૂં લાગે છે. તું ચાલ મારી સાથે હું તને મારો ભંડાર ખતાવું.

કાન્તા—તારા ભંડારમાં લ્હાય લાગો. તારા મોમાં ખીલી વાગો. તારી જીભે કાંટા પડો. અરે પાપી તું આમ રીખાવે છે શાને. તારી તરવારથી માઈ ઝટ લેઈને માથું કાપી નાંખ.

કરણ—પ્રિયે ! (વસંતતિલકા)

તારો થતાં હુકમ ના નવ જાય ભાખી,
તોયે ન આ વચન હું શકું લેશ સાંખી,
આદેશ આ નહિ થશે કદીએ તમારો,
પ્યારી મને હૃદયશું લઈ ચોંપી મારો.

૧૭

કાન્તા—(કાનદાખતી) ધિક્ છે તને પાપી.

કરણ—હૃદયધાર કાન્તે !

દિંડી.

મધુર વચન જોલ જોલ એકવાર,
શિતલ નજર કરી હૃદયતાપ ઠાર,
મૃતકટાક્ષખાણુ, વચનપાશ ખાંધ્યો,
ક્યમ રૌંસાવીરે પ્રિયે ! તું છાંડ વાંધો,
હૃદયશું તું ચોંપી લે પ્રિયે રૌંસાવી,

૧૮

(ભિટવા જાયછે, ક્રાન્તા આઘી દોડેછે.)

નમન આ કંઈ ઉઠાડ હાથ ઝાલી,

(લાંબા થઈને પગે પડેછે.)

નીકર માર મેલી પાગ મુંજ શિશા,

તું મુંજ દેવ ને મુંજ ઈષ્ટ છે જગદીશ, ૧૯

કાન્તા—ફટ્ટે તારી જનેતાની કુખને કે આવા કલંકને ઉછેર્યું !

કરણ—(ઉભો થઈને) હાં ! હહીલી ! તું મારાં વિનય વચનથી પણ માનતી નથી, તેમ નથી મારા વૈભવાદિકની પટ્ટરાણી થવા સ્વીકાર કરતી તો તેથી શું તું અક્ષત ઉગરી જવા ધારેછે? તારા અંતરની આશા વ્યર્થ છે. તું પતંગવત્ અપ્પણા ક્યાં જનારી છે. મારા પંઝામાંજ સપડાઈ ગયેલી છે, આતો હું તને આટલીવાર રમાડતો હતો પણ હવે હું તને બલાત્કારે પણ મનાવિશ. વાસ્તે વિચારીજે.

(પદ)

અપ્પણા તજ અભિમાન, સમજ લે અપ્પણાં

ક્રોધ કરી પ્રતિપક્ષ ધરીને, હઠમાં ખોઈશ પ્રાણ. સમજાં ૨૦

એખ બંધી મુંજ જોઈ હવે તું; ઉગરવાતું ન જાણ. સમજાં ૨૧

વ્યર્થ થશે જીવન નહિ માન્યે, કરાણુ ન અન્ય સમાન. સમજાં ૨૨

પળમાં તું હતી ના હતી થાશે, ઘેલિ! કહ્યું મુંજ માન. સમજાં ૨૩

(ક્રાન્તા તરફ ધસે છે)

કાન્તા—રે બાયલા સ્વાર્થી! (કરણ અટકેછે) તું સિંહણને શું કરી શકનારછે? મારા પતિવ્રતના તેજથી તારા પ્રાણ તો હવણાં હરી લેઊં પણ હત્યાભાગી રડે છું. વાસ્તે જ. બળી બળીને પોતાની મેળેજ રાખોડીથી ઢંકાઈ રહેલા અગ્નિ ઉપર કુંક મારવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ પવન બળે આશાપાશ ઉડી સર્વનો નાશ કરેછે. વાસ્તે નાશ, તારું રક્ષણુ કર. મારા વ્રતરૂપી અગ્નિથી પ્રદીપ્ત થયેલા મારા અંગને અડતાંજ તું ભસ્મ થઈ જઈશ.

કરણ—(કાન્તાને બાઝવા જતો) તું મને શું કરી શકનાર છે. તારી કોઈ પણ જાતની ધમકીથી હું ચલનાર નથી. માટે ખોલાવ તારા વ્રતપ્રતિપાળ દેવને રક્ષણ કરવા. (તેની તરફ ધસે છે.)

(કાન્તા એક ખારીમાં ભરાઈ જાય છે)

કાન્તા—રે દુષ્ટ ! અટક. જો તું એક ડગલું આગળ આવશે તો આ ઊંચે સ્થળથી પડતું નાખી મારા આત્માને ત્યાગ કરીશ. એજ મારી સહાય છે. મને ઈશ્વરેજ આ ઊંચી ખારી ખતાવી. હે પ્રભુ ! સહાય થાઓ. (કરણ અટકી જાય છે.)

કરણ—(મનમાં) ફૂલ મેળવવા સાઈ પ્રયત્ન કરતાં વૃક્ષને પણ નાશ કરવામાં લાભ નથી. એ અત્યારે ખેઅખત્યાર ગાભરી ખની ગઈ છે તેથી જરૂર પડતું મેલશે. માટે ચાલ જીવ અત્યારે તો નીકળી ચાલીએ. (જાહેર) તારી હઠીલાઈ જોઈ મને ખહુ દયા આવે છે. તું ઘણી ગભરાયલી છે તેથી અત્યારે હું ખસાત્કાર કરવા ખુશી નથી. મારા કેહવાનો વિચાર કરી મુકજે. હું તને પુનરપિ કાલે મળીશ.

કાન્તા—તે પેહેલાં, કુલદેવતા ! મને ઉપારી લેજો.

કરણ—(મનમાં) તરલાએ સૂચવેલી યુક્તિજ અમલમાં લાવવી ઠીક પડશે. એને એનો પતિ જીવે છે એ વાત ઉપર ખહુ દૃઢતા યુક્ત આસ્તા છે. તેથી તે વાત જો ટળે તો વખતે માને ખરી. પરિણામ જે નિપજે તે ખરો. એ કદાપિ સતી થવા નીકળે તોય તેનું તેજ છે. આમ પણ એ કાંઈ ડગે તેમ નથી, એટલે વખતે આત્મઘાતથી પણ મુક્ત થાય. વાસ્તે પ્રયત્નપર રહેવું. તેથી ચાલ. તરલાને કહું કે અ.જ રાત્રીએજ તેમ થાય. (જાહેર) અથવા એમ ઠીક શોભશે કે મને સદ્બુદ્ધિ આપજો.

(જાય છે.)

કાન્તા—(નિહાળતી) એ પાપી વખતે એકદમ પાછો આવનાર હોય તો હું પીડામાં પડું, માટે હવણું થોડી વાર સુધી આ નર્ભય સ્થળ તજવું નહિ. (સાંભળતી હોય એમ) એ ! કોઈનાં

પગલાં વાગે છે !! (નીચી ઊંચી થઈ જોતી) આ ભીંતપર સૂર્યના તેજથી સહજ પ્રતિચ્છંદ જણાય !! ના ના કોઈ નથી. ત્યારે શું થયું! એ તો કોઈક, કે પછી પેલો પાપીજ ગયો. તેનો અવાજ થયો. (હૃદય ચોંપતી) હૃદય ! શાંત થા. કુલ દેવતાએ જેમ અત્યારે વ્રત પાળ્યું તેમ નિરંતર પાળશે. સદ્વા-જ્યે હવે તો એ ગયોજ. (એકદમ જઈને દ્વાર ખંધ કરી દે છે.) હે કૃપાલુ નાથ ! તમે તમારી દાસીની દઢતાના સહાય થવા કેમ નથી !! રે ઈશ્વર ! આ શો યોગ આણ્યો. પ્રિયપતિ પોતે નથી પણ,

હરિણી.

હૃદયગત છે, અંગે અંગે જડી છાંપી કુમળી;
રસિક ગુણના, પ્રીતિ કેરા, રસે રહી ઓગળી;
નજર કરતી પાપી દેખી, બ્રૂભંગથી આકરી;
નિરખી હૃદયે વાધે વૈર્યપ્રતાપ, સહાયથી. ૨૪

અથવા એમ મને ઘૈર્ય વળતી નથી. જાણે પ્રાણુધાત કંઈ કંઈ થયાં જાય છે. પણ નહિ શું સીતા જેવી સતીઓને કષ્ટ નથી પડ્યાં, શું દ્રૌપદીની લાજ નહોતી લેવાવાની, પણ વ્રત-પ્રતિપાલ પ્રભુ સર્વદા સાનુકૂલજ છે. વળી કુલદેવતાઓ પણ મારી સમક્ષ એ દુષ્ટને પકડી દૂર કરવા તૈયારજ હતા. હે કૃપાલુ દેવતાઓ !

વૈતાલિય.

જ્યમ આજે કયું રક્ષણ, પ્રતિકાલે ત્યમ સહાય, રે ! થજે;
પ્રિય પુત્રિનું પાલજે પણ, વ્રતથી પ્રથમે જીવ આ જજે. ૨૫
(૫૩૬ ૫૩ છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—કાતાનો ઓરડો.

(બારીએથી ચઢી ઉતરીને તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

તરલા—(કાન્તાની પાસે જઈને ઊંચો શ્વાસ લેતી) ઊંધે છે ! વાહ !
દૈવજ સહાય જણાય છે. એના ઉપર ઊંધનો નિર્ભય તથા
ધાઢ ભુરકો ઢંકાઈ રહ્યો છે. નિરાંતે ઊંધે છે. હું નીદ્રા દેવી !

વસંતતિલકા.

થાળે સહાય મુજને પળતાર આજ,
કે સઘ થાય મુજ ઇષિત સર્વ કાજ,
સાલે દીલે કઠણ કંટક કાઢું તાણી,
હેયે ધણી ધિરજ ને કૂંરતા, હું, આણી. ૨૬

(હૃદયપર હાથ મુકતી જરા દૂર જઈને) તું ધડકે છે કેમ?
તને શી અનિદ્રાંકા થાય છે? અરે માંડ શરીર પણ ધૂંજે છે.
માંડ હૃદય તથા હાથ આંખોને દેખી શરમાય છે. જે આંખે
સદ્વસ્તુ જોઈ સદ્વિચાર ને સત્કાર્યજ થયેલાં તેની સાથે રહી
આજ વિપરીત કાર્યનો સંભવ થાય છે તેથી તું ડરે છે !!
અરે આકાશમાંથી પણ પિત્તીદેવ ડોકીયાં કરી મને વારે છે !

હરિગીત.

જ ચંદ્ર તું સંતાઈ નભમાં શીદ અહીં ઉભો રહ્યો,
તારા બુઝાઈ જાને સહુ નવ દેખરો કરુંએ તમો;
ભૂત પ્રેત પિશાચ રાત્રિપ્રસંગ દેવ કરાલ તે,
સહુ આવી વસજે હૃદયમાં કરમાં વળી મારાં હવે. ૨૭

આકાશ પણ મારા કુર્મથી આંખુ થવા માંડ્યું? (કાન્તા
પાસે જઈ જોતી) આ ઊંધતી ઊંધતી પણ મારી મૂર્ખાઈને
હસે છે. (દૂર જઈ) અરેરે આ કામ મારે શીદ કરવું જોઈએ.
ના ના નહિજ કરું. અહીંયાંથી નાશી નીકળીને રખડી મર-

વામાં તોય શું સુખ છે? એક તરફ આ કામ અને એક તરફ આમરણ દુઃખપરંપરા એ બેમાંથી સાઈં તે તાઈં છે જીવ! નાના પણ કાર્યમાં આટલે સુધી ધસ્યા પછી પાછાં વળતું ખોટું છે. મારા સુખનો પ્રસંગ પરિપૂર્ણ કરવામાં આટલુંજ હવે બાકી છે. ખરેખાત નિર્ણય છે કે એ સતી હવે બળી મરશે, કરણનું તેમાં કાંઈ વળશે નહિ. પણ મારે તો વચ-માંથી ફાંસ જશે. વાસ્તે ચાલે સ્વાર્થ !

દંદ્રવજ્રા

તું પાંખ થા કાર્યની તીવ્ર વેગી; કે સ્વાર થાને મુક ચિત્ત મારી;
કે થા પછી ધીરજ મુજ હાથે ને ચાલ આ શસ્ત્ર તણીજ સાથે. ૨૮
(ધીમે ધીમે કાન્તાની તરફ જાય છે) (માલાને નિહાળી.)

અરે !

દંદ્રવિજય

આંખ કરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણ આ કરતો આહીં ઉભો,
ખડ્ગ રહ્યું ઝળકે કરમાં, મુજને હણવા નયને મનસુખો;
દષ્ટિ કંઈ જવ હાર ભણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડ્ગ ઊગામી,
ના કંઈ ના કંઈ હું કરું એ મનમાં સહુ તર્ક ગયા મુજ વામી. ૨૯
(નાચવા જાય છે) (વિચારીને જોતી.)

નહિ. કંઈ નથી. મારા મનનીજ કલ્પના છે. ક્યાં છે હવે સુરસેન !! (કાન્તાનીપાસે જાય છે) (માલાને હાથમાં પકડી)
રે દીવ્ય મૌકિતક. ! તમે પણ ચુપ રહો.

ચાલ કાતર !

અનુદુષ્ટ

છેદતાં ગ્રંથી આ બહેલી, સુખની શુભ દોરશું;
ભાગ્ય દોરી કશી ખાંધે મારી, ચાલ વિચાર શુ !! ૩૦
અથવા કાપ તું એને સુખની મુજ દોરને;
સ્વર્ગનો દોર દે કાપી લલાટે લખ્યું તે ખંને. ૩૧

અરે એ શાનો અવાજ થયો !! (નાસે છે) (ખારીએ જઈ જોતી) ના ના ! કંઈ નથી ! મારા ચિત્તની અવસ્થાજ કાંઈક

વિચિત્ર છે. સહજ પવન વાયાથી પણ તરત ભડકી ને નાસે
છે !! (પાછી જાય છે) (કાતરને) ચાલ બહેન આ દુઃખથી
છોડવ, હું સ્વાર્થ દેવ ! હું ભૂત પિશાચ ! સર્વ મારા હાથમાં
બળ આપો ! આ શસ્ત્રને ચલાવો !!

સોરઠો

રે દિલ ! બહીકણ રાંક, થરથરતું ધીમું પડી
ખાલભાવ સહુ છાંડ, એકજ વાર મનુષ્ય થા. ૩૨
(એકદમ કાપે છે) (નાસવા માંડે છે.)

અનુષ્ટુપ

નાશરે વેગથી બહેલો, પાય ! કાં અટકી પડે !!
નિહાળી ન શકે ચક્ષુ, ફરી આ અપકીર્તિને ! ૩૩
(ખારીએથી ઉતરાંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—રાજમાર્ગ

હરદાસ—તરલા.

હર.—પાછલી રાત્રી પણ શી ભયાનક ! આજે મને સર્વ ઠામ ખા-
વાજ ધાય છે.

દ્વિવજ્રા

ગાયે પણ ભૂત પિશાચ રંગે;
અંખાય તારા નભ અંખુ લાગે;
અંધારું તે મીણ મળી ગયું છે;
ને ચિત્ત માંડ ચમકી રહ્યું છે. ૩૪

અત્યારે વંળી તેમાં કરણરાજાએ મને શા માટે ખોલાવ્યો
હશે !! રત્નદાસના શોકથી એમને દુઃખ થતું હશે તે જરા હજી
થાય માટે મને ખોલાવ્યો હશે. (તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

આહા ! આ પેલી ડાકેણ મારા તરફ ધસી આવે છે. વાંડે
જોઈ એ શું કેહુ છે.

તરલા—(મનમાં) ધિક્કાર છે ! માંડે હૃદય તો હવે ફાટી જાય છે,
ને મારા મનમાં એટલો બધો દુઃખો ભરાઈ આવ્યો છે કે શું
કરવું તે સમજતું નથી.

હર.—પિશાચ નહિ હોય. કોઈ વખતની મારી અખલા આપ-
ધાત કરવા સાડ નીકળી હશે. લાવ એને ખોલાવું. રે ખેન !
તમે કોણ છો.

તરલા—(પાસે આવીને) તમે કોણ છો ?

રૂપજાતિ.

છો વૈદ કે મંત્રઉપાસની છો ?

સાચું કહો ભૂત પિશાચ શું છો ?

મટાડી દેશો મન કેરો વ્યાધિ ?

કહો મંત્ર તંત્રે હણુશો ઉપાધિ ?

૨૫

હર.—તમે કોણ છો ? ને તમારે શું દુઃખ છે તે કહો.

તરલા—(આશામાં) માંડે નામ તરલા.

હર.—હાં !! કરણરાજના પ્રસાદના છાયામાં મહાલતી તરલાને શી
વ્યાધિ આવી પડી !!

તરલા—(મનમાં) અરે આ ત્રાહિત માણસ મારી વાત ક્યાંથી
જાણે (જાહેર) ભાઈ તમે કોણ છો.

હર.—હરદાસ ! સુરસેનના કુત્રવતને રક્ષણ કરનાર હરદાસ !

તરલા—તમે અસત્ય ખોલો છો. હરદાસ તો અત્યારે ક્યાંએ
સ્વર્ગ કે નરકમાં પડેલો હશે. ફરી પ્રેતરૂપે આવ્યો હોય ત્યારે.

હર.—એમ કેમ વાંડે ?

તરલા—મારી ખાત્રી છે કે એમજ હોવું જોઈએ.

હરદાસ—(વિચાર કરતો) હાં ! હાં ! હવે સર્વ સમજાયું. નહિ
તો રત્નદાસનું આમ છેક આકસ્મિક મરણ થયાથી મને ખબર
આશ્ચર્ય લાગતું હતું. હોય ખાડો ખોદે તે પડે.

તરલા—શું હું સત્ય સાંભળું છું? કે શું હું સ્વપ્નમાં છું?

હરદાસ—

હારીત.

આશ તણું તુજ વ્યર્થ સઘળી સત્યવાત વિચારી લે,
સુરસેનનાજ ખલિષ્ટ ગૃહવિણ કોણુ આજ ઉગારી લે !
વર વ્યાજ વ્યાધ કરાલ મુખથી સહજ કોણુ મુકાવી દે !
તે છે શકુન શુભ આજથી જયચંદ્રનો જય ફરી થશે. ૩૬

તરલા—મારા દિલમાં પણ હરદાસ ! પશ્ચાત્તાપનું શૂલ ખડું કારી
સાલે છે. જગત્માં એમજ સત્ય છે કે જ્યાં કપટ ત્યાંજ
ચપટ. એક સત્યતા અને દઢતાનાં ફૂલ જુદાંજ છે. મેં તો
મૂર્ખાઈથી કે મારા દુષ્ટગૃહથી આ અને પરલોકની હાનિ કરી છે.

હરદાસ—તે કેવી રીતે તરલા ?

તરલા—(અશ્રુપાત કરતી) તે કેહેવાને મારી જીભ પણ ઉપડતી
નથી. એ વાર્તા સાંભળી હરદાસ ! તમારા અંગનું રોમ રોમ
મારાંપર ક્રોધ કરી મને આહીંજ ચીરી નાંખશે. પણ ખેર, હું
એટલુંજ માગું છું. તમારા જેવા દઢવતના સત્યભક્તને હાથે
મારું મૃત્યુ થાય તેજ સારું છે.

હરદાસ—તરલા ! તું શાથી છેક આટલી ખંધી ગભરાઈ ગઈ છે ?
કરણરાજાએ તને પોતાના પટ્ટરાણી કરવાનું કહ્યું છે, પછી
તારે શી ફીકર છે ? માત્ર હવે કાન્તાની લાજ લૂટાવવી બાકી છે.
ને અમારા પ્રતિનો પ્રયત્ન તો નિષ્ફલ થયો.

તરલા—મારાં કુર્મના તાપથી શોકાઈ જતા હૃદયમાં હવે આવાં
કરડાં વચનરૂપી ધી ના હોમો. મારા ચીરાતા દિલને હવે પાટો
ખાંધનાર તમારાવિના અન્ય આ ભૂમિપર નથી. તમે મને તજ
જશો તો સઘ હું અત્યારે આ નગર પાસેના કોઈ સ્થલે જઈ
મારા આત્માનો ધાત કરીશ.

હર.—પણ એવું તે તે શું કયું કે જ્યો તને આટલો ખસો પશ્ચાત્તાપ થયો.

તરલા—મેં જે કામ કર્યું છે તેનું નામ નથી જરૂર કે શું કેહેવું.
(ધૂળે છે) અરેરે! એનું દીન અને શાન્ત વદન મને જોઈ
હસે છે!

હર.—શું કાન્તાને કાંઈ કીધું? (તરલાને પકડતો.)

તરલા—તેનોજ માર્ગ કર્યો. એના પતિની આપેલી સત્યવ્રતે
ખંધાઈ રહેલી માલાના ખે વિભાગ પેલા દુષ્ટની સલાહથી કર્યા!
(રૂંધે છે) હરદાસ! માં રક્ષણ કરો. (પડે છે.)

હર.—શિવ! શિવ! (નિસાસો નાંખતો) પ્રભાતમાંજ એ સતી
શુંએ કરવા ઉભી થશે. ને એને કોણ વારી શકનાર છે? મા-
રાથી તો એને કાંઈ સમજવાનાર નથીજ. માં કહ્યું એ માને
નહિ ને ઊલટો આરોપ કરે. (મનમાં) આ દાસીનો પશ્ચાત્તાપ
ખરો લાગે છે, કેમકે મને દીઠો ન હતો ત્યારે પણ વિલાપ ક-
રતીજ હતી. (જાહેર) તરલા! તને કુર્મનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે
એજ ઈશ્વરના દરબારમાં પણ તને માફી બક્ષાવશે. હવે તું
ગુનામાં આટલે સુધી આગળ ગઈ છે તો તારે પાછું ફરવાનો
માર્ગ પણ તેજ દ્વારા છે.

તરલા—(આશાભરી) તે કેવી રીતે? માતા કાન્તા ફરીથી માં
મો જોશે?

હર.—ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂલ હશે તો સર્વ થશે.

તરલા—મારા ખોળીયામાં હવે મારો જીવ કાંઈક જગૃત થવા
માંડે છે.

હર.—પણ આપણા કાર્યમાં અડચણ માત્ર એક કરણનીજ છે.
તેને તું કોઈ પણ પ્રકારે દૂર કર તો હું તરત સુરસેનને ખોલા-
વી લાવું ને કાન્તાને ઉગાડું.

તરલા—સુરસેન ક્યાં છે?

હર.—મારી પાસે કાલેજ આ ગામના કેટલાક શાહુકારલોકો આ-
વ્યા હતા તે વાત કરતા હતા ને કેહેતા હતા કે આ કરણના
જીલમથી અને વિષયીપણાથી તો તોખા! અમે તો ગામ

છાડીને જઈશું. નહિ તો આપણા સુરસેનને ગાદીએ બેસાડો. મેં વધારે પુછપરછ કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સુરસેન અમને પાસેના વનની ગુહાકુંજોમાં રખડતા ગાંડા જેવા થઈ ગયેલા કાન્તા ! કાન્તા ! એમ ગોખતા મળ્યા હતા.

તરલા—ખરેખાત જ્યમંદ્રનો જ્ય આજથી ફરીજ થયો. કરણને હું અત્યારેજ દૂર કરું છું. અને તમે સુરસેનની રોધમાં જાઓ.

હર.—ધૈર્ય રાખો એ સુરસેનનો ને મારો મેલાપ થયો તો પછી સર્વ સફળ થશે. (મનમાં) પણ સુરસેન માનનાર તો નથીજ. ખંદીખાનામાંથી મારાથી એને મુક્ત ન કરી શકાયો તેથી એના મનમાં ખરેખરો ડાઘ લાગી ગયો હશે. પણ જોઈ તો ખરો. આ પ્રસંગ વિચારવાનો નથી. રાત થોડી ને વેશ ધણા છે તેથી તત્કાળ કાંઈક કર્યું જોઈએ. (જાહેર) તરલા ! સમજ ત્યારે આ પાટણના રાજ્યનો દાર અત્યારે તારા હાથમાં છે. માટે સાવધાન રહેજે.

તરલા—નિઃસંશય, તમે ખેડીકર રહેજો.

હર.—હું તો ત્યારે જાઉં છું.

(જાય છે.)

તરલા—મારા હૃદયને હવે કાંઈક શાન્તિ વળી. પણ હજી એ હજારો આશંકાઓનું ભરેલું છે તેથી માંહે ચટકા ભર્યાજ નય છે. મારાથી હવે કાર્યનો ભાર ખમી શકાતો નથી. એટલું આણું થઈ ગયું છે કે હવે જરાક અડતાં તરતજ માઈં મન કુટી જશે. તોપણ ફરી પ્રયત્ન કરી જોઈ. મારાથી હવે માતૃશ્રીકાન્તા તથા સુરસેનરાજને મોં ખતાવાનાર નથી. મારે પણ મારા દેહનો અંત આણવોજ સારો છે. હરદાસ સુરસેનને સહજ લેઈ આવશે અને કરણ જેવા નિર્માલ્ય પાપલાને તો ટપ લેઈને ઉથલાવી પાડશે. પછી મારી શી દુર્દશા !! વાસ્તે ચાલ જીવ સાવધાન થા. કુર્મ કયા પછી જીવું ઉચિત નથી. શું કાન્તા અને સુરસેન આગળ મારે જઈને માથું નીચું નમાવી તેમનાં મેહેણાં ખાવાં ઉભાં રહેવું ?

કદાપિ નહિ. મને તો મારો રસ્તો સુઝિજ ચુકેલો છે. પરંતુ તેમ કરતી કરતીએ મારા પશ્ચાત્તાપની નીશાનીમાં મારા મુખારક રાખને માટે માર્ગ સરલ કરતી જાઉં. મારા મુવા જેવા દેહને હવે આ સંસાર વ્યર્થજ લાગે છે. માંડે કાર્ય અહીંયાં થઈ રહ્યું છે. મારે તો હવે સ્વર્ગમાં ખેડે ખેડેજ સર્વ જ્ઞેવાનું છે. મારાં માણ મારા મુવા પછી માંડે સ્મરણ રોજ કરશે. વાસ્તે,

ખનુષ્ટુપ.

જાઉં હું કર્ણની પાસે, સાવધાન તું રે થજે;
તરલાની સાથ તું આજે, સ્વર્ગ કે નર્કમાં જજે. ૩૭
(જાપ છે.)

પ્રવેશ ૬ ડો.

સ્થળ—પાસેના વનમાંનું સરોવર.

સુરસેન—હરદાસ.

સુર.—પ્રિયે કાન્તે! અરેરે, તને પ્રતિ પ્રાતઃકાળ થતા પેહલાં હું આવીને ખોલાડું છું પણ ઉત્તર આપતી નથી!! આજકાલ કરતાં સહજ દમ ખાર દિવસ વીત્યા. મેં અવશ્યે કરી તને આ પર્વતો ઉપર ચઢીને નાશી જતાં જોઈ છે. જ્ઞે આજ તું પ્રતિઉત્તર નહિ આપે તો આ સરોવરમાં ઝંપલાવી હું મારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ. મારે તારાવિના આ સંસાર નકામોજ છે. પ્રિય ભગિની પણ ગઈ! વાસ્તે ખોલ પ્રિયે!

(હરદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

હર.—નમસ્કાર ખંધુ સુરસેન.

ર.—કોણ છે એ? તમારે અમારું શું કામ પહોંચું?

હર.—મને કાન્તાની પક્કી ભાળ મળી છે. પણ હું તો અથડાઈ અથડાઈને થાક્યો ત્યારે હવણાંજ પેલાં ભીલડાંએ કહ્યું કે એ તો બહુલા ઉઠીને સરોવર જઈ ખેસે છે, ત્યાં હશે.

સુર.—(ધાસ ભર્યો પાસે જઈ) ઠીક થયું આવી પહોંચ્યા તે.

પ્રિયા કાન્તાની, શું તમે કહ્યું? ભાળ જડી છે, નહિ.

હર.—હા મહારાજ! આપ પધારો તો ખતાવું.

સુર.—(નિહાળીને જોતો) અરે આતો હરદાસ !! વળી ફરીથી ફસાવા અંચો હોઈશ.

(ખડ્ગ ખેંચતો.)

દ્વંદ્વજ્ઞા.

તારો ઠગ્યો હું કદો ના ઠગાઉં,

કાન્તા પ્રિયા ક્યાં ! તુજને મળે શું !!

તારી મીઠી ધાતકી જીભડી તે,

આ ખડ્ગધારે ચીરવી ઘટે છે.

૩૮

(ઝાલવા જાય છે.)

હર.—મહારાજ ! હું તમારે આધીનજ છું. તમારા ખડ્ગથી મારો શિરચ્છેદ થાય તે સમાન ખીજ કૃતાર્થતા હવે મારે રહી નથી. પણ તમે મારી વાર્તા સાંભળી જાઓ ને પછી યથા-રૂચિ કરજો.

સુર.—સત્વર કહી જા.

હર.—આપને મુકાવી ન શકાયા તે મારો દ્વાપ નથી. કાર્યપ્રસંગે અટકી જવાથીજ હું ન આવી શક્યો. તમે ગયા ત્યારથી, રત્નદાસે મારા સામાં શીંગડાં માંડ્યાં. ને કાન્તાને ત્યાં તેઓ હરી ગયા છે, તેની સાથે સ્વચ્છેદ વર્તવા સાડ મને દૂર કરવાની યુક્તિઓ અલાવવા માંડી. અંતે મને ઝેર દેહું ઠરાવ્યું પણ તેમાં તેઓ નિષ્કુળ થયા ને કુકર્મનાં ફલ કરનારનેજ નડ્યાં; રત્નદાસ અત થયો. માતા કાન્તાના મતનો ભંગ કરવા દુષ્ટ કરણે ખલાત્કાર સુધી પણ કરવા માંડ્યાં પણ ફાવ્યું નહિ.

સુર.—ધન્ય છે ! રાજપુત્રિ !! પછી.

હર.—પછી પેલી તરલા પાસે કરણે કાન્તાના કંકમાંનો આપનો આપેલો દીવ્યહાર કપાવ્યો,

સુર.—અરર ! એ સતી ત્યારે તો અત્યારે સ્વર્ગમાં હશે ! હે પ્રિયે ! (મૂઠામાં પડે છે) (હરદાસ સરોવરમાંથી જલ છાંટે છે તેથી શુદ્ધિ આપતાં) હરદાસ ! પછી કહો. મારે હવે થોડોજ કાલ રહેવાનું છે.

હર.—મહારાજ ! શાંત થાઓ. એમ નથી. એ હાર આજનીજ રાત્રીમાં કપાયો છે એટલે હજી વાત આપણે હાથ છે. વળી તરલાને પશ્ચાત્તાપ થવાથી સદ્ભાગ્યે એ મને મળી અને ઘણું પશ્ચાત્તાપ કરતી હતી. ત્યાંથી એવો નિર્ણય થયો કે આજ રાત્રીએજ એણે કરણના પ્રાણ લેવા, ને મારે તમને તેડી જવા; કે માતા કાન્તા પ્રભાતમાં સતી થઈ કંઈ અનિષ્ટ કરતાં અટકે.

સુર.—(દાંત કચડતો) એ દુષ્ટ કરણનું તો આ માફ ખડગજ લોહી ઠીક પીત. પણ ફ્રીકર નહિ. એ નીચ દાસીને હાથેજ એવા પતિતનું મૃત્યુ તો ઘટે. એ સંડ તરલા વિપરીત થઈ બેઠી !! ચાલો ત્યારે હરદાસ ! આપણે જવા માંડીએ.

હર.—મહારાજ ! ત્વરાનોજ આ પ્રસંગ છે. પ્રભાતમાં તો આપ પુનરપિ પાટણના પ્રતિષ્ઠિત રાજા થશો.

સુર.—ઈશ્વરેચ્છા ખલવાન છે. હે વિધાત્રિ !

રૂપજાતિ.

તે હસ્ત દીધા ખલ દંડવાને, ને પાય દીધા વળી ચાલવાને;
શરીરરક્ષા કરી સૌ રૂપાળી, પાંખો ન દીધી ક્યમ હે કૃપાળિ ! ૩૯
હરદાસ ! આપણે ચાલો ! તમારાં વચન અવિધાસનીય નથી લાગતાં. આપણે પેલા માયાણુ ભાઈએને ખખર કરતા જવી જોઈએ. તેઓ પાછળથી આવશે. ચાલો, જે થનાર હશે તે થશે. અહા !

અનુદુષ્ટ.

મહત્કાર્ય રહ્યું આવી, સાંકડે અટકી રહ્યું !!

દૈવ સામું જુએ તો એ, સર્વથા સફલી થયું.

૪૦

(ગાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—કાતાને રાખેલી છે તે.

કાન્તા.

કાન્તા—(સુતેલી છે ત્યાંથી ઉઠે છે એટલે મોતી વેરાય છે તેથી)
રે દીવ્ય મુક્તા ! તમે કેમ છુટાં થઈ ગયાં !! (વિચારતી) પ્રાણુ-
નાથ પ્રાણુસહિત સ્વર્ગમાં પધાર્યા !! વાહ! ઈશ્વરેજ મારે વાસ્તે
તેડું મોકલ્યું. (ખેશી પડે છે) (ધૂજવા માટે છે) રે કુલદેવિ !

વસંતતિલકા.

દો સત્ય ધૈર્ય સઘળાં પ્રિયપુત્રીઅંગે,
બહારે ચઢો ત્રિશૂલ હાથ લઈ પ્રસંગે,
લો આજ આજ મુજને તમપાસ તાણી,
હાથે ઝલાવી ફૂંરી દો પ્રિયનાથપાણી.

(ઉભી થઈને કેશ છોડી નાંખી) હે પ્રિયપતિ ! હે પિત્રી દેવ !

વસંતતિલકા.

મારું ખરું સરવ સત્ય હવે ખતાવું,
હે પિત્રીદેવ તમને મુજ હામ આપું;
આવું છું રે પ્રિયપતિ તમ સાથ બહેલી,
છે રોમ રોમ પ્રકટી ખળ દીવ્ય હેલો.

૪૨

(ચાલતી) પતિ પછી સંસાર વ્યર્થજ છે. મારા જીવી
સ્થિતિમાં વળી વિશેષે. મને તો હવે એમ લાગે છે કે,

હરિગીત.

ઊંચી ઉડું હું સ્વર્ગભણી જળ થળ નમે નીચાં નીચાં,
ગાન સુશ્રું શુભ કાનમાં મુજ અંગ સર્વ ગળ્યાં ગળ્યાં,
ઓ પ્રિયપતિ કરદૂય પસારી ઉભા રહ્યા દદ ભેટવા,
રે ચાલ ચરણ ઉતાવળો ક્યમ અટકોને ઉભો હવાં,

૪૩

(એકદમ ખાહાર નીકળવા જાય છે. દરવાજો સજ્જડ અંધ દે-

ખીને) ધિક્કાર છે સતીને અટકાવનાર દુષ્ટને ! હું કુલદેવી
મારા અચલ વ્રતના પ્રતાપથી આ દરવાજે તરત મને માગ
આપજો,
(દરવાજો ઉઘડી જાય છે એટલે કાન્તા બહાર નિકળી માર્ગમાં જાય છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ.—રાજમાર્ગ.

કાન્તા—તથા કેટલાક લોકો.

૧ માણસ—કેમ શેઠ ! આજ તો કાંઈ ખડું વેહેલા ઉઠ્યા છે ?

૨ જો—હા ! જરા અમારા શેઠને ઘેર જવું હતું.

૩ જો—ખડું સાડું. કેમ હાલ ખજાર કેવો છે.

૪ થો—કાલ તો તેજ પર હતા. આજની તો ઉગે તેને માલમ.

(જે અંખે ! એવા મોટા અવાજ સાંભળીને.)

૨ જો—આ શું !

૪ થો—અહો આગળ એક સ્ત્રી ધૂણતી ધૂણતી ચાલે છે ને પા-

છળ બધા લોકોનું ટોણું જે અંખે ! જે અંખે ! કરે છે.

(બધું પાસે આવે છે) (એકજણને) આ શું છે ભાઈ.

૫ મો—અમે જાણતા નથી.

૧ લો—(કાન્તાને પગે પડી) માણ તમે કોણ છો ?

કાન્તા—પુત્રો ! તમારા પ્રિયબંધુ સુરસેનની હું પત્ની છું. તેમણે
સ્વર્ગવાસ કીધો એમ સમજવાથી હું પણ તેમની સાથે જવા
ચાલી છું. મને છેડનારનો અત્યારેજ અંત આવશે, વાસ્તે
મને જવા દો.

૧ લો—ના માણ મારે તો તમારી આશિષ જોઈએ.

કાન્તા—કહ્યાણ થાઓ પુત્ર ! (ચાલે છે.)

૨ જો—ખરી વાત ! લોકો કેહેતા હતા તો જે કરણે મેહલમાં
એક સ્ત્રીને ને ઘણુંકરીને કાન્તાને બંદીવાન કરીએ તે આજ.
હવે વાત મળી.

વધા—જે અંખે ! જે અંખે ! જે અંખે !

૩ જો—(મનમાં) આ સતી ક્યાં આગળ ખળી મરશે. દુષ્ટ કરણ એને કાંઈજ સરળ કરી આપનાર નથી. ને સતીને મદદ કરવામાં મહા પુણ્ય છે માટે ચાલ હુંજ કાંઈક સાર્થક કરી લેઉં કે લાભ થાય. પણ કરણ મને જીવથી મારી નાંખશે, તેથી આપણા મોટા શેઠને પણ માંહે ભેળવીને વાત કરું. (નયજે.)

કાન્તા—(પોતાના હાથ ધસીને કંકુ કાઢતી.)

ઉપજાતિ.

કલ્યાણ થાજે સહુ પુત્ર કેરું,
થાજે સ્વપત્નિવત સઘ સાચું;
સમૃદ્ધિ સંતાન વધો વધારે;
એ આજ આશિઃસતી તો ઊચારે. ૪૪

(સર્વપર કંકુ છાંટે છે.)

લોકો—જે અંખે ! જે અંખે ! જે અંખે ! ઈં

(સર્વે આગળ નયજે.)

પ્રવેશ ૯ મો.

સ્થળ—સ્મશાન.

કાન્તા—કેટલાક લોકો. પછીથી હરદાસ—સુરસેન—તરલા.

કાન્તા— હરિગીત.

આ નગર થોડા વખતમાં પળવારમાં ઊધું થશે;
છે શાપ સતીનો રાજ આ પળમાત્રમાં પડી ભાગશે;
એ દુષ્ટના કુલનો થજે સંહાર સતી ત્રાસી કહે;
જે સત્યનાં વ્રત તોડતો અશિઃ પછી શીખોજ દીએ ? ૪૫

(પોતાના હાથ ધસીને અંગારા છાંટે છે નગરભણી.)

૧ સ્ત્રી—(નમન કરીને) માતાજી મને આશિર્વાદ દો.

કાન્તા—પુત્રિ ! તારૂં અખંડ સૌભાગ્ય રહો. પુત્ર પરિવારની તને પ્રાપ્તિ થાઓ. (કુંકુનો ચાંલો કરેછે.)

લોકો—જે અંખે ! જે અંખે !

૧ પુરુષ—સતી માતા ! આ સામગ્રિ સ્વીકારો.

(મતી ઊભી રહેછે.)

(પેલા પુરુષ તેને પાંચળ વગેરે કરેછે, ગળે પુષ્પના હાર પહેરાવેછે.)

લોકો—જે અંખે ! જે અંખે ! જે અંખે !

કાન્તા—હૈ સજ્જન ! તારૂં સર્વથા કલ્યાણ થાઓ એમ સતીની આશિષછે. તે આ દુષ્ટ નરેશની સામા થઈ સતીની સ્વાગતા કરી તેથી તારી વંશપરંપરા વૃદ્ધિજ સમજજે. (કુંકુનો ચાંલો કરે છે) લે (હાથમાંથી કાઢીને) આ શ્રીફલની મદાય સેવા કરજે.

(પુરુષ લાંબો થઈ પગે લાગેછે.)

કાન્તા—(ચીતા પાસે જઈને) હૈ ચિતા દેવિ !

હરિગીત.

તું કાષ્ઠ નથી પણ કાષ્ઠનું વૈમાન છે શુભ સ્વર્ગનું;
આનંદ તુજને નિરખતાં વાઘે ધણો તુજમાં મળું;
તું લેઈજી મુજને હવે પ્રિયપતિ જહાં વાસો વસે;
જઈ તેહ સહ મુજ દેહ સહુ સુખદુઃખ ત્યાંનાં અનુભવે. ૪૬
(ચીતાપર ચઢે છે.)

(દોલ, નગારાં, ભુંગળો વગેરે વાગે છે.)

લોકો—જે અંખે ! જે અંખે ! જે અંખે !

(આરે તરફથી કુલ તથા અક્ષતનો વર્ષાદ પડે છે.)

કાન્તા—(ચીતાની મરૂડીમાં પેશી) હૈ કુળદેવતા ! સૂર્યનારાયણ !

સોરઠો.

જે હું સત્ય ખળેજ, દહમ્વતથી ન ચળી કદા;
કિરણ એક તવ તેજ, પ્રજાળ જો મેલી ચીતા. ૪૭.

(અિકદમ ચીતા ભડભડાટ લાગી હો છે.)

(લોકો જે અંમે ! ના પોકાર કર્યાજ નય છે ને વાદિત પણ વાગ્યાં નય છે.)

(હરદાસ અને સુરસેન દોડતા પ્રવેશ કરે છે.)

(તરલા એક ઠેકાણે વાટ જોતી હતી રહી છે તે પણ આગળ આવે છે.)

તરલા—નમસ્કાર મહારાજાધિરાજ સુરસેનરાજ અને હરદાસજી.

સર્વ રાજ્યશ્રી આપના ઉપર સંતુષ્ટ છે. (લથડી પડે છે.)

હર.—અરે તરલા ! તને શું થયું !

તરલા—હું તમને પેલા દુષ્ટના સમાચાર નિવેદન કરવાજ થોભી રહી હતી. હવે મારા નામને દોષમુક્ત કરી સ્મરણ રાખજો.

હર.—મહારાજ ! કરણ તો ગયો. (મરી નય છે.)

સુર.—પણ આ શું થઈ ગયું !

इन्द्रवज्रा.

આ વિશ્વનાં ખંધન સર્વ છુટ્યાં,

દૈવે કરી કર્મ કુડાંજ કુટ્યાં;

જીવ્યું નકામું ગઈ પ્રાણુ જ્યારે !

કાન્તા—રે પ્રાણુનાથ ! (અમ કહી અભિમાં ઢળી પડી મરણ પામે છે.)

આવ્યો પ્રિયે ! ધીરજ ધાર ચિત્તે.

૪૮

(સુરસેન ચીતામાં પ્રવેશ કરી કાન્તાને વળગી પડે છે.)

(હરદાસ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ મુછાંગત થાય છે.)

॥ समाप्तमिदं नाटकम् ॥

